

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Hana Prokšová

Pes v českém jazykovém obrazu světa

The Dog in Linguistic Picture of the World in Czech

Praha 2011

vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Děkuji své školitelce doc. Ireně Vaňkové, Ph.D., za cenné rady, pochopení a vstřícnost, kterých se mi od ní vždy dostávalo.

(Netradičně děkuji své fence Čiky za naše přátelství.)

„Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.“

Praha 29. července 2011

podpis:

I. Abstrakt

Práce vychází z teoretických principů polských etnolingvistických prací, které jsou přiblíženy v první části práce. Pozornost je věnována zejména teorii antropocentrismu přirozeného jazyka, postulující rozlišení „vlastního“ a „lidského“ versus „cizího“, respektive „ne-lidského“ v kognitivním chápání světa, a v návaznosti na ni představíme obecné rysy jazykového obrazu domácích zvířat v češtině. Druhá část práce se s přihlédnutím k doposud získaným teoretickým poznatkům zabývá výrazem *pes* v češtině a jeho deriváty, jejich pozicí v lexikálním systému, sémantikou a konotacemi a stereotypy, které se s nimi pojí. V závěru je formulována kognitivní definice pojmu „pes“ v češtině inspirována strukturou hesel v polském Slovníku lidových stereotypů a symbolů.

Klíčová slova: kognitivní lingvistika, jazykový obraz světa, kategorizace, antropocentrismus, stereotyp, expresivita, názvy zvířat, pes.

I. Abstract

This paper is based on the theoretical principles of the Polish ethnolinguistic works introduced in the first part of this paper. We pay special attention to the theory of anthropocentrism of a natural language. The main focus of this theory is the differentiation between „one’s own“ and „human“ on one side and „someone else’s“ and „non-human“ on the other in a cognitive comprehension of the world. We further apply the anthropocentric approach to outline the conceptualization of domestic animals in the Czech language. The second part of the text deals with the expression *pes* („dog“) in Czech and its derivatives, their position within the lexical system, their semantics, connotations and the stereotypes associated with them. The conclusion presents a cognitive definition of the concept *pes* („dog“) in Czech. The definition builds upon the entry structure of the Polish Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols.

Key words: cognitive linguistics, the linguistic picture of the world, categorization, anthropocentrism, stereotype, expressiveness, animal nouns, dog.

II. Obsah

I. Abstrakt a klíčová slova.....	(4)
II. Obsah.....	(5)
III. Seznam použitých zkratek.....	(7)
1. Úvod.....	8
2. Ke kognitivnímu pojetí jazyka.....	10
2.1 K jazykovému obrazu světa a přirozenému jazyku.....	11
2.2 Co je „jazykový obraz světa“.....	12
2.3 Ke kategorizaci.....	14
3. K antropocentrismu v jazyce.....	17
3.1 „My“ a „oni“.....	18
3.1.1 „My“ – lidé a „oni“ – zvířata.....	18
3.2 Pes na hranici lidského a zvířecího.....	21
3.3 Člověk–zvíře.....	23
3.3.1 Domácí zvíře jako součást lidského světa.....	24
3.3.2 Domácí zvířata vs. divoká zvířata v českém jazykovém obrazu světa..	24
3.3.3 Gramatický a přirozený rod u (názvů) domácích zvířat (s důrazem na výrazy <i>pes</i> a <i>fena</i>).....	28
3.3.4 Pojmenování mláďat.....	31
4. Člověk a pes (Co vedlo k výběru výrazu <i>pes</i> pro tuto práci).....	35
5. Výraz <i>pes</i>	36
5.1 Výraz <i>pes</i> ve slovnících spisovné češtiny.....	36
5.1.1 Výrazy <i>fena</i> a <i>štěně</i> ve slovnících spisovné češtiny.....	37
5.2 Synonyma, antonyma, hyperonyma, hyponyma výrazu <i>pes</i>	39
5.3 Výraz <i>pes</i> v historickém vývoji.....	40
5.3.1 Výrazy <i>fena</i> a <i>štěně</i> v historickém vývoji.....	42
5.4 Deriváty výrazu <i>pes</i>	42
5.5 Negativní expresivita derivátů výrazu <i>pes</i>	44
6. Jazykový obraz psa v češtině.....	46
6.1 Pes v přirozeném jazyce a v jazyce vědy.....	48
6.2 Jak pes vypadá (vzhled).....	50
6.2.1 K částem těla psa.....	51
6.3 Pes sám a pes ve smečce.....	53

6.4 S kým/čím se pes vyskytuje.....	54
6.5 Lokalizace psa – kde bydlí, žije a kam náleží.....	55
6.6 Vlastnosti, stavy, činnosti a prožitky psa.....	58
6.6.1 Vlastnosti připisované psovi.....	58
6.6.2 Stavy a prožitky psa.....	60
6.6.3 Pes hlídá, loví a pomáhá.....	60
6.6.4 Pes a fena štěkají.....	63
6.6.5 Pes kouše.....	64
6.6.6 Pes žere.....	66
6.6.7 Pes útočí – kočka se brání.....	67
6.7 Pes jako ten nejnižší člen společnosti.....	68
6.7.1 Pes jako objekt špatného zacházení.....	70
6.7.2 Umírání a smrt psa.....	71
6.7.3 Co „ani pes“ nedělá.....	72
6.7.4 Co pes neumí.....	73
6.7.5 Dílčí příklady konotací bezcennosti a podřadnosti.....	73
6.7.6 Podobné konotace výrazů <i>prase</i> , <i>kočka</i> , <i>kůň</i> a <i>zvíře</i>	75
6.7.7 Výraz <i>pes</i> jako nadávka.....	75
6.8 <i>Sranda jak pes</i> – specifická přirovnání s výrazem <i>pes</i>	76
6.9 Kognitivní definice „psa“ – struktura slovníkového hesla.....	79
7. Pes v současnosti.....	81
8. Závěr.....	83
IV. Použitá literatura.....	84
V. Zdroje.....	86

III. Seznam použitých zkratek:

Český slovník věcný a synonymický 1: ČSVS 1,

Encyklopedický slovník češtiny: ESČ,

Mluvnice češtiny 2: MČ 2,

Naučný slovník zemědělský: NSZ,

Příruční slovník jazyka českého: PSJČ,

Slovník české frazeologie a idiomatiky: SČFI,

Slovník nespisovné češtiny: SNČ,

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: SSČ,

Slovník spisovného jazyka českého: SSJČ,

Słownik stereotypów i symboli ludowych: SSSL.

1. Úvod

Předkládaná diplomová práce se zabývá úzkou oblastí kognitivního přístupu k jazyku, a sice polskou koncepcí jazykového obrazu světa s důrazem na etnocentrismus jazyka.

Náš text je rozdělen do tří propojených částí. V první přiblížíme kognitivní pojetí jazyka, z něhož celé následující bádání vychází. Pokusíme se s pomocí odborné literatury ukázat rozdíl přirozeného jazyka jakožto základu naivního obrazu světa a jazyka vědy zohledňujícího jiný soubor skutečností a jejich rysy. Jedním z formujících aspektů tohoto přístupu je antropocentrismus přirozeného jazyka, podle něž se člověk vztahuje ke světu primárně skrze své tělo a vše „lidské“. Právě jazykový antropocentrismus nám může pomoci vysvětlit mnohé z toho, jak zacházíme v češtině s výrazy z oblasti náležející zvířatům – s jejich názvy, označeními skutečností, které se k nim vztahují, nebo vlastností, jež jim připisujeme, aj.

Právě označení zvířat a konotace, jež se s nimi pojí v češtině, budou předmětem druhé části práce. Zaměříme se v ní nejprve obecně na oblast názvů domácích zvířat. Domestikovaná zvířata jsou člověku nejbližší, setkává se s nimi nejčastěji a to se zrcadlí i v jazyce, zejména v jeho lexikálním systému – pokusíme se toto jejich výjimečné postavení prokázat na příkladech ustálených slovních spojení z české frazeologie a lidové slovesnosti. Užití výrazů z této oblasti, především četnost výskytu, bohatost konotací a rovněž aspekt gramatického rodu lexémů, porovnáme s pojmenováními volně žijících zvířat, jednak domácích, jednak cizokrajných. Touto komparací se chceme pokusit prokázat specifičnost výrazů z oblasti domácích zvířat na rovině lexikální a sémantické v češtině.

Třetí, stěžejní část práce je věnována jazykovému obrazu *psa* v češtině. Vycházíme z předpokladu, že pes je jedno z prototypových domácích zvířat v naší kulturní oblasti, zastává v životě člověka široké spektrum funkcí, vycházejících i z historického kontextu života lidské společnosti. Navíc se právě se psem pojí široké spektrum konotací, významně se odrážejících v lexikální rovině češtiny.

Tento úsek textu rozdělíme na pojednání o výrazu *pes*, respektive *fena* a *štěně*, jeho významech a lexikálních aspektech (se zřetelem k synonymii a

tvořeným derivátům). Už v této pasáži se odkryjí některé z konotací výrazu, jež budou hlavním vodítkem pro pojednání o jazykovém obrazu *psa* v češtině, respektive sémantickém poli pojmu „pes“. To představuje hlavní náplň této práce. Bude členěno do několika provázaných tematických kapitol, vycházejících z metodologie výstavby struktury slovníkového hesla uplatněné v polském *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*, kterou představíme v úvodu. Závěrečná kompilace jednotlivých stránek a dílů jazykového obrazu světa nám umožní formulovat možnou strukturu slovníkového hesla *pes* v češtině.

V návaznosti na tuto část připojíme v krátkosti i nástin změny, která se v chápání *psa* u českých mluvčích odehrála v poslední době a jež ovlivnila a ovlivňuje i jazykový obraz *psa*. Pokusíme se tak prokázat jeden z aspektů potence vývoje jazyka.

V závěru shrneme dosažené poznatky.

2. Ke kognitivnímu pojetí jazyka

V centru zájmu kognitivních věd stojí procesy, které se odehrávají v lidské mysli – to, jak člověk chápe okolní svět a sám sebe v něm, jak se k němu vztahuje, jak jej třídí. Jedním ze způsobů, jak tyto procesy zkoumat a jak jim porozumět, je jazyk: „Právě jazyk totiž umožňuje poznávat některé procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné, je prostředkem poznávání kognitivních struktur, jimiž je člověk ve světě ukotven.“ (ESČ, s. 246.) Jazyk však není pouze jakýmsi nástrojem poznání (nebo poznávání poznání), jelikož člověk nejenže skrze jazyk poznává ony procesy v mysli, ale podle kognitivní lingvistiky i sám nedílnou složkou těchto procesů, respektive určující složkou poznání.

U Vaňkové nalezneme upřesnění druhého nastíněného způsobu *poznávání*: „Jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál“ (Vaňková, 2005, s. 21). Toto přiblížení rozkrývá hned několik podstatných bodů pro teorii kulturně-kognitivního přístupu k jazyku. Za prvé je to rozumění, které tvoří podstatnou součást poznávání světa, za druhé kategorizace jevů ve světě, o níž se zmíníme později, a za třetí místo spojení procesu vytváření a předávání modelu světa v naší mysli. Tento třetí bod předpokládá nejen naše aktivní vztahování se ke světu, potenciálně i jeho aktivní, vědomé konstruování,¹ ale rovněž sdílenost tohoto kognitivního konstruktů.

Sdílení se odehrává v rámci jednoho jazykového, respektive kulturního společenství. Anusiewicz, zabývající se kulturní lingvistikou, spojuje jazyk s kulturou následovně: „Jazyk je základní strukturou totalizující celkový obraz lidské kultury, když právě hranice jazyka jsou hranicemi kultury“² (Anusiewicz, 1994, s. 14). Spojení kultury a jazyka, respektive podmíněnosti jednoho druhým, dominovalo v rozličných podobách mnoha lingvistickým teoriím, z těch zakládajících jmenujme lingvistický relativismus Sapira a později Whorfa nebo Lévi-Straussova antropologická zkoumání mýtů (Vrhel, 1981, s. 112). Jednotný rámec zkušeností a paměti určitého lidského společenství zůstává významným

¹ Srov. zdůraznění aktivního modelování světa u Pokorného: „Základem kognitivní lingvistiky je myšlenka, že v jazykové formě se projevují obecné kognitivní postupy a že i když je naše konceptualizace v úzkém vztahu s objektivní realitou, jedná se o aktivní a kreativní lidskou činnost“ (Pokorný, 2010, s. 221).

² V originále: „język je podstawową strukturą totalizującą całości kultury, gdyż właśnie granice języka są granicami kultury“.

činitelem i v modernějších kognitivnělingvistických teoriích. Vztahu jazyka a kultury je věnována Bartmińského stať *Język w kontekście kultury*, v níž jmenuje jednotlivé kulturní funkce jazyka (Bartmiński, 2001, 13–22).

2.1 K jazykovému obrazu světa a přirozenému jazyku

Jedním z teoretických konceptů kognitivního přístupu k jazyku je **jazykový obraz světa**, pojem uplatňující se od 80. let 20. století v pracích lublinských lingvistů (Vaňková, 2005, s. 46). Koncept jazykového obrazu světa je polskou analogií amerického pojetí „konceptualizace světa obsažené v jazyce“ a ruského „naivního světa uchovávaného v jazyce“ (Grzegorzczkova, 2001, s. 162) a představuje komplexní vztahování se ke světu skrze jazyk, sdílený určitým společenstvím, které rovněž sdílí i obecné kulturní zázemí.

V centru světa stojí člověk uvědomující si svou vlastní tělesnost a jako takový zakouší svět kolem sebe, jevy v něm třídí a zkušenosti, které získává, promítá i do jazykového zrcadlení světa. Takové promítání se ale nerovná jakémusi překlopení skutečnosti do jazyka, které by zajišťovalo všeobecné porozumění. Pokorný ke vztahu objektivní reality a jazyka píše: „To, co nám jazyk ukazuje, však nikdy nemůže být kopie objektivní reality samé. Jazyk aplikuje na skutečnost určité kategorie a modely a sám fakt, že stejný jev nebo věc můžeme zařadit do různých kategorií, ukazuje, že o úplný obraz se v žádném případě jednat nemůže.“ (Pokorný, 2010, s. 205.) Z toho vyplývá, že jazykový obraz světa je utvářen specifickými postupy a nereflektuje pouze skutečný stav. Lidé ovšem potřebují jazykem zachytit i pozitivní skutečnost nahlíženou vědou – v tom případě užívají jazyka vědy, kategorizují na základě jiného výběru a zohledňují pouze specifické vrstvy skutečnosti. (V biologické taxonomii je kupříkladu právě u *psa*, který zde bude výhradně zvířetem, relevantní druhové zařazení, rozmnožování, jeho výskyt, využití aj., nikoli to, zda a proč bychom jako *psa* označovali i lidskou bytost.) Vedle přirozeného a vědeckého nahlížení světa vyděluje Bartmiński ještě umělecké uchopení světa úzce spojené s kulturou (Bartmiński, 2001, s. 117).

Jazykový obraz světa náleží do vrstvy **přirozeného jazyka**, který je pro každého člověka prvotním jazykem, je sdílený a obecně platný, tj. situačně neomezený, a podle Bartmińského „obsahuje zásobu základních forem a významů

a upevňuje elementární struktury myšlení a percepce světa spojené s elementárními potřebami člověka“ (Bartmiński, 2001, s. 117). Vaňková jej v porovnání s jazykem vědy chápe jako „subjektivně orientovanou“ komunikaci (Vaňková, 2005, s. 53) a zdůrazňuje, že přirozený jazyk je „nejjednodušší, nejkonkrétnější a (každému) člověku nejbližší“ (Vaňková, 2005, s. 56). To, že je nám něco přirozené, znamená, že nám to je i blízké, a zároveň jako přirozené můžeme chápat pouze něco blízkého. Jazykový obraz světa má tedy jednak charakter přirozeného postoje ke světu, jednak aspektu (ne)blízkosti člověka k jednotlivých skutečnostem světa. Přirozený zvláště co do vztahování se ke skutečnosti, blízký pak na rovině jazykového prožívání této skutečnosti. Tyto dva aspekty jsou v trochu jiném směru určující i pro další atribut jazykové obrazu světa – antropocentrismus.³

2.2 Co je „jazykový obraz světa“

Definice jazykového obrazu světa se různí, ne snad ani tak svým obsahem jako zejména perspektivou, s jakou k němu autoři přistupují – někdy je chápán více jako aktivní konstrukt, někde více jako způsob percepce, někde je akcentována jeho interpretační složka a podobně se přístupy různí v tom, zda směřují spíše k jazykovému systému, nebo ke skutečnosti a místa člověka v ní.

Anusiewicz tvrdí, že jazykový obraz světa je především „rozumění a interpretace (tohoto) světa z pozice nahlížení filozofie selského rozumu“ (Anusiewicz, 1994, s.24).⁴ *Selský rozum*, užijeme-li toto české úsloví (doslovným překladem bychom mohli použít i spojení *zdravý úsudek*), tu znamená právě prvotní a rámcově subjektivní vztahování se ke světu, formující podobu přirozeného jazyka.

Podobnou, rozšířenou definici zahrnující **interpretaci světa/skutečnosti** najdeme i u Bartmińského, pro něhož je jazykový obraz světa: „v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách,

³ Vzhledem k tomu, že se značná část této práce zabývá vztahem člověka a psa, tedy jiné živé bytosti, jak je ukotven v jazyce, je tu antropocentrická složka jazykového obrazu psa velmi důležitá, a věnujeme se jí proto v samostatné kapitole.

⁴ V originále: „... rozumienie i interpretacja tego świata z punktu widzenia filozofii zdrowego rozsądku“.

ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Bartmiński, cit. in Vaňková, 2005, s. 2).

I Grzegorzycykowa v definici zmiňuje důležitou roli jazykových rysů, jako je **gramatická forma výrazu a jeho užití v ustálených spojeních**: „Jazykový obraz světa je způsob uchopování světa (jeho percepce a konceptualizace), který se dá vyčíst z jazykových faktů, tj. charakteristického skloňování, derivace, frazeologismů, oblastí synonymie, svědčících o vlastní kategorizaci světa, a konečně i z konotací a stereotypů, jež se vážou k pojmenovaným objektům.“ (Grzegorzycykowa, 2001, s. 163.)⁵ Nadto autorka ve výkladu explicitně propojuje pasivnější vnímání světa a jeho aktivní utváření v pojmu **uchopování světa** a do samotné definice zahrnuje jednotlivé nosné principy jazykového obrazu světa – **kategorizaci, významové konotace a stereotyp**.

V Tokarského definici jazykového obrazu světa se k už zmíněnému připojuje i důraz na jeho **přirozenou hierarchičnost a axiologičnost**, jedná se o „... soubor pravidel uložených v gramatických kategoriích (flektivních, slovtvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje“ (Tokarski, cit. in Vaňková, 2005, s. 52.)

Mosiołek-Kłosińska formuluje svou zkrácenou definici na podobných základech jako Tokarski – oba užívají pojmu **vidění světa/skutečnosti** a oba zdůrazňují jeho **jedinečnost** pro každé jazykové společenství. Pro autorku je jazykový obraz světa jednoduše: „vidění skutečnosti, specifické pro každou společnost, zachycené prizmatem jazyka“ (Mosiołek-Kłosińska, 1998, s. 266).⁶

Wasiuta pak chápe jazykový obraz světa spíše jako **metodologický princip**: „Jazykový obraz světa je způsob konceptuální prezentace světa, kterou můžeme rekonstruovat na základě lingvistických dat (kategorií a konotací)“ (Wasiuta, 2008, s. 152).⁷

⁵ V originále: „...językowy obraz świata to: sposób ujmowania świata (jego percepcji i konceptualizacji), dający się odczytać z faktów językowych, tj. cech fleksyjnych, derywacyjnych, frazeologizmów, grup synonimicznych, świadczących o swoistej kategoryzacji świata, wreszcie z konotacji i stereotypów związanych z obiektami nazywanymi“.

⁶ V originále: „... specyficzną dla każdej społeczności wizję rzeczywistości, ujętą przez pryzmat języka“.

⁷ V originále: „Linguistic picture of the world is a method of conceptual presentation of the world that can be reconstructed from linguistic facts (class and connotative facts).“

2.3 Ke kategorizaci

Podle Bartmińského se přirozený obraz světa skládá ze skupin skutečností utvářených na základě společného výskytu a společných rysů, nikoli z jednotlivostí. Sdružování jevů do skupin je podle autora pro jazykový obraz světa charakteristické a chápe jím: „nejjednodušší uspořádávání jevů skutečnosti skrze spojování podobných elementů do skupin ‚přirozených‘, nikoli ‚logických““ (Bartmiński, 2001, s. 128).⁸ Jak upozorňuje Vaňková, strukturace světa do přirozených skupin je vždy vázána na konkrétní (mateřský) jazyk (Vaňková, 2005, s. 67).

Vaňková zachycuje jeden z aspektů kategorizace: „Kategorizace tvoří půdorys našeho konceptuálního systému“ (Vaňková 2005, s. 67) a jmenuje jednotlivé typy kategorií (srov. Bartmiński, 2001).

Obecně kategorizujeme proto, abychom byli schopni se orientovat ve světě, porozumět světu a jeho uspořádání: „kategorizace ... přispívá k budování obrazu světa, umožňujícího člověku pohybovat se v chaosu, který ho obklopuje“ (Maćkiewicz, 1999, s. 53).⁹ Činíme tak vždy, „když k jevu přistupujeme nikoli jako k jednotlivině, ... nýbrž jako k exempláři určitého druhu“ (Vaňková, 2005, s. 75). Vycházíme z obecně přijímaných struktur v našem jazyce, ale tyto struktury modifikujeme podle vlastní zkušenosti a aktuální potřeby.

Je důležité mít na paměti, že obsahy kategorií se mohou prolínat, přelévat se podle kontextu a jednotlivé pojmy do ní náležejí podle specifického výběru adekvátních vlastností, přičemž „některé exempláře mají víc (nebo větší míru) reprezentativních vlastností, zatímco jiné pouze některé“ (Vaňková, 2005, s. 76). V úvahách o jazykovém obrazu *psa* bude tato prostupnost patrná, jelikož *psa* můžeme chápat v kategorii zvíře, domácí zvíře, šelma apod. a v každé z nich vystupují do popředí jiné rysy – při uvažování o jeho obrazu v jazyce by měly být zohledněny všechny.

Vaňková však v uvedené pasáži navazuje zejména na teorii prototypů Eleanor Roschové, v níž autorka zpochybnila uzavřenost kategorií v jazykovém systému za pomoci rozdělení kategorií na pásma centra a periferie. Z tohoto

⁸ V originále: „... najprostsze porządkowanie zjawisk rzeczywistości poprzez łączenie podobnych elementów w zespoły ‚naturalne‘, a nie ‚logiczne““.

⁹ V originále: kategoryzacja ... przyczynia się do budowania obrazu świata umożliwiającego człowiekowi poruszanie się w otaczającym go chaosie“.

konceptu vychází rovněž Lakoff při formulaci podmínek tzv. **bázové kategorie**. Bázové kategorie v jazyce jsou neutrální, vycházíme z nich při osvojování si jazyka a na jejich úrovni se formuje většina našich znalostí o světě (Lakoff, 1987, s. 46) a podle Lakoffa má rovněž charakter *uzpůsobenosti člověku (human-sized)*: „Relevantní vlastnosti, které se při vymezení kategorie sdružují, nejsou vlastní předmětům, ale jsou vzájemně působícími vlastnostmi ve smyslu způsobu, jímž lidé s předměty interagují“ (Lakoff, 1987, s. 51).¹⁰ Tutéž poznámku o vztahu člověka ke skutečnosti jako determinující podmínku kategorizace nacházíme i u Maćkiewiczové, která jako charakteristické rysy (odvozené od těch nejrepresentativnějších představitelů nějaké kategorie) jmenuje mimo jiné i „rysy funkční, které charakterizují předmět vzhledem k člověku“ (Maćkiewicz, 1999, s. 51).¹¹

Pro nás je podstatné, že pojem „pes“ je tradičně uváděn jako příklad bázové kategorie, tudíž je chápán jako základní, neutrální a nejbližší člověku ve srovnání s nadřazenou rovinou, jíž by bylo podle Lakoffa např. *zvíře*, a podřazenou rovinou kategorií exemplifikovanou zde pojmem *retrívra* (Lakoff, 1987, s. 46). Vliv by na to mohla mít ona funkčnost zmíněná Maćkiewiczovou, uvážíme-li šíři a neurčitost toho, co všechno pro člověka může představovat zvíře, nebo naopak obvyklou nespecifičnost pojetí konkrétního plemene a konotací s ním spojených, třeba právě retrívra,¹² oproti vcelku rozmanitým, avšak přece jen v rámci jedné kultury ohraničeným představám spojeným se psem.

Ke kategorizaci se rovněž váží termíny *prototyp* a *centrum – periferie*, postulované na základě míry přítomnosti určitých rysů podstatných pro zařazení do té či oné kategorie a jejího vnitřního (hierarchického a axiologického) uspořádání. Vaňková vedle sebe klade objektivní pojmy a subjektivně orientované prototypy, zahrnující v sobě emocionalitu i hodnocení skutečnosti. Prototypy „ukazují místo dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství“ (Vaňková, 2005, s. 83). Prototypy se nacházejí v centru kategorie, a

¹⁰ V originále: „The relevant properties clustering together to define such categories are not inherent to the objects, but are interactional properties, having to do with the way people interact with objects“.

¹¹ V originále: „cechy funkcjonalne, charakteryzujące obiekt w odniesieniu do człowieka“.

¹² U subkategorií kategorie *pes* je však situace trochu odlišná od podřazených kategorií kategorie kůň, prase, kočka apod., protože u psa jako jediného z domácích zvířat se některá označení jednotlivých plemen pojí se specifickými konotacemi, jsou zastoupeny ve frazémeh a mají vlastní sémantické pole (např. *puďl*, *buldok* aj.). Proto bude v následujícím textu věnována pozornost i některým pojmenováním plemen psa.

čím méně shodných rysů s prototypem vykazuje nějaká skutečnost, tím spíše se v naší mysli nachází na periférii dané kategorie.

3. K antropocentrismu v jazyce

Jednou z hlavních tezí kognitivního přístupu k jazyku je antropocentrismus přirozeného jazyka. V centru našeho vztahování se ke světu a jeho pojmání stojí naše individuální *já*, a to *já tělesné*, tedy viditelné, hmatatelné a reflektované¹³ lidské tělo. Vaňková pokládá otázku: „Vždyť co jiného než tělo zakládá naši situovanost a perspektivu – místo, kde stojíme (vlastníma nohama) a odkud se díváme na svět (vlastníma očima¹⁴)?“ a vzápětí odpovídá, že je to „perspektiva lidská“ (Vaňková a kol., 2005, s. 61).

Konstituce lidského těla, jeho velikost, jeho schopnost pohybu atd. nám často slouží jako výchozí bod srovnání s okolním světem. Vezměme si kupříkladu, co v češtině běžně spojujeme s pomalým pohybem a co s rychlým. Pomalý je pro nás šnek, želva, oproti tomu říkáme rychlý jako vítr, střela, blesk. Šnek a želva se pohybují pomalu ve srovnání s naším pohybem, střela je tak rychlá, že ji ani nepostřehneme okem, blesknutí trvá jen velmi krátce (viz též *zablesknout se*, *bleskový*, *bleskurychlý* aj.), je tedy rychle pryč, extrémně rychle vanoucí vítr může mít pro člověka jeho životní prostředí zcela destruktivní následky, občas se tak děje i na českém území. Posuzovat, zda je „rychlejší“ výstřel, blesk nebo orkán by bylo zvláště z vědeckého hlediska zcela irelevantní. Jako rychlé je vnímáme pouze ve srovnání s našimi fyzickými a smyslovými možnostmi. Podobně v reálném světě se některé druhy želv pohybují velmi obratně a byly by mnohem rychlejší než většina hlemýžďů, tudíž pokud bychom je oba chápali jako hraniční případy, byla by želva rychlým a šnek pomalým zvířetem. Na škále by mezi nimi mohla být rozvrstvena další zvířata.

Později uvidíme, že kupříkladu poměrně často užívané přirovnání *hubený jako pes* se už s naším mimojazykovým povědomím o světě značně rozchází. Pes nemusel být nutně chápán jako hubený výhradně ve srovnání s člověkem, ale zejména s ostatními domácími zvířaty, což může mít reálný původ v tom, že jej nebylo třeba vykrmovat jako prase či králíka.

¹³ Bylo by zajímavé empiricky prozkoumat, zda by existovaly zřejmé odlišnosti v dílčích projevech jazykového antropocentrismu např. nevidomých a neslyšících osob, u nichž jsou vnímání vlastního těla a jeho interakce s okolím v některých aspektech výjimečné.

¹⁴ I poznámky „vlastníma nohama“ a „vlastníma očima“ nějak předpokládají jedince majícího vše tzv. "na svém místě", člověka fyzicky zdravého. Dá se předpokládat, že nevidomí lidé budou potřebovat v některých aspektech běžného života mluvit o něčem trochu jiném, komunikovat z (čistě fyzicky) jiné výchozí pozice a jejich "vlastní zrak" budou poněkud rozpuštěny ve smyslech jiných. Koncentrace vnímání do hmatu, čichu nebo jen sluchu, či jen zraku zakládá i trochu odlišné vnímání světa. Jak by se toto odrazilo v jazykovém vnímání světa?

3.1 „My“ a „oni“

Jako základní protipól vnímání světa odlišuje kognitivně a kulturně zaměřená lingvistika opozice „**mé/vlastní**“ versus „**cizí/jiné**“ (viz Pajdzińska, 2007, s. 27 nebo Vaňková, 2005, s. 54). To, s čím se setkáváme, vědomě nebo podvědomě řadíme k jedné z těchto kategorií a podle toho s tím pojíme i jisté představy, předsudky, stereotypy, což se vše projevuje se v jazyce. Pajdzińska říká, že bytosti (tedy lidi a především zvířata) dělíme na „takové, které jsou z určitého hlediska ‚podobné mně-člověku‘, a takové, které jsou ode mě-člověka odlišné“ (Pajdzińska, 2007, s. 29). Zmíněné „určité hledisko“ zde považujeme za velmi důležité, jelikož kritéria zařazování a hodnocení nějaké skutečnosti se mohou zakládat na detailech, zvláštnostech nebo dílčích aspektech, jimiž jsou například tvar nebo pohyb či funkce.¹⁵

A stejně je tomu u jazykového obrazu živých bytostí, jež kategorizujeme vzhledem k nějaké jejich specifické vlastnosti či projevu, které mohou být stereotypy „já/my o nich“ spíše než reálným stavem, viz například označení *Němec* od přídavného jména *němý*. Například přezdíváme-li v češtině Francouzům *žabožrouti* (v polštině též *zabojad*), můžeme vysledovat hned několik rysů opozice vlastní–cizí v jazyce:

- 1) nemusí vycházet z reálného stavu, může být spíše představou než skutečností (ne všichni Francouzi jedí pravidelně žáby),
- 2) zakládá se na jediné, konkrétní představě či aspektu, ne nutně informačně plných a důležitých,
- 3) označování cizího nese v jazyce negativní náboj, pozitivní je naopak stav a konání naše, tj. v tomto případě, že Češi žáby (nikdy) nejedí.

3.1.1 „My“ – lidé a „oni“ – zvířata

Povaha této opozice je ještě markantnější u opozice **já/my** – **oni**, v níž to „oni“, to „cizí“ a „ne-lidské“ zastupují zvířata. Umožňuje navíc konfrontaci obecně lidského s něčím jiným. Mosiołek-Kłosińska rozlišuje dva aspekty antropocentrismu, v prvním sémantické pole zvířat utváříme za pomoci pojmů spojených primárně s „lidským“, ve druhém pak pojmy z oblasti zvířecího

¹⁵ Říkáme-li nohy stolu, vnímáme zřejmou analogii s lidskými (zvířecími) končetinami, ale zakládá se tato analogie na vizuální podobnosti a tvaru (vždyť staré, primitivní kresby a často i kresby dětské zpodobovaly a zpodobují nějaké zvíře tak, že by čistě formálně mohlo vypadat jako stůl s hlavou/ocasem), nebo spíše na funkci (skrze koncept pojmu stát „něčím“ na zemi), nebo na směsí motivací?

užíváme pro jazykové zachycení světa člověka. Základním aspektem v antropocentrické teorii je podle autorky to, že zvířatům běžně připisujeme vlastnosti z „lidské perspektivy“, z běžného života, které by se lišily od vlastností relevantních pro encyklopedický popis (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 72). Konceptualizace světa zvířat v jazyce je podle autorky určována skrze lidský svět: „Jazyk odráží hlavně ty aspekty života zvířat, které se týkají jejich soužití s člověkem. Takový přístup neznamená pouze kategorizaci objektů, ale i jejich hodnocení.“¹⁶ (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 72.) Na základě tohoto konceptu můžeme život domácích zvířat jako soubor skutečností z vlastní podstaty nejbližší člověku prohlásit za oblast, která se v jazyce zrcadlí velmi silně a k níž se váže detailní kategorizace a hodnocení.

„Člověk“ a „lidské“ jsou většinou v jazyce spojovány s hodnotou,¹⁷ zatímco oblast výrazů ze sémantického pole pojmu „zvíře“ se pojí s konotacemi nehodnotného (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 71). Člověk vnímá sebe samého jako cennou bytost,¹⁸ o čemž mimo jiné svědčí právě připisování negativních vlastností zvířatům a to, že pojmy označující zvířata a jejich okolí jsou v jazyce velmi často zachycovány skrze (mnohdy latentně) vyjádřený vztah k člověku (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 72). Ve druhém aspektu pak podle Mosiołek-Kłosińské lidé vnímají své vlastní negativní vlastnosti jako ne-lidské, a proto při jejich označování vybírají z lexikální oblasti spojené se zvířaty a užívají je expresivně ve vztahu k člověku (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 76). Probíhá tu tedy jednak fáze jazykového uchopování oblasti zvířecího pomocí výrazů vztahujících se primárně k lidskému, jednak fáze užívání výrazů pojících se prvotně s oblastí zvířecího o člověku – jak člověk vypadá, jak se chová, jak se pohybuje, jaké vydává zvuky aj. Autorka zde upozorňuje na obousměrnost jazykového procesu, v němž se vyjevuje antropocentrizace jazyka, která je pro jazykový obraz zvířat zásadní.

Negativní vymezení se vůči „ne-lidskému“/„zvířecímu“ se projevuje v rozličných typech jazykových analogií, jejichž, zjednodušeně řečeno, extrémní polohou jsou nadávky ve formě pojmenování nějakého zvířete (např. *kráva*, *vůl*,

¹⁶ V originále: „Język odzwierciedlił głównie te aspekty życia zwierząt, które dotyczą ich współżycia z człowiekiem. Ten punkt widzenia wyznacza nie tylko kategoryzację obiektów, ale i ich wartościowanie“.

¹⁷ Na projevy lidské potřeby uchopovat svět a sebe v něm axiologicky i v jazyce upozorňuje též Vaňková (2005, s. 54).

¹⁸ Vaňková (2005, s. 62) k tomuto konceptu poznamenává: „co je lidské, to je dobré“.

prase, slepice aj.). Pajdzińska zde v návaznosti na Zdzisława Kempfa píše, že taková „existence dvou řad výrazů“ a změna neutrálního výrazu na dehonestující, užije-li se ne jako označení druhu zvířete, ale právě jako nadávka, „jsou důsledkem nadřazeného postoje lidí vůči světu, speciálně vůči bytostem jim nejpodobnějším – zvířatům“ (Pajdzińska, 2007, s. 28). Takové tvrzení by však nebylo úplné. Nadřazený postoj lidí se nezdá být jediným podnětem takových jazykových analogií (ustálených metafor, přirovnání aj.), je spíše doprovodným jevem. Tyto analogie čerpají ze „zvířecího lexika“ také z toho důvodu, že je to oblast lidem nejbližší, známá, a pojí se s ní bohatá lexikální zásoba. Lidé ani jinou možnost, kromě hypotetického utváření nových lexémů, neměli, pokud chtěli označovat některá svá konání, vlastnosti aj., pro něž nebyl ve slovní zásobě vyhraněný pojem. Není neobvyklé, že se v jazyce zrcadlí i další oblasti ze skutečného života, a to často i v analogiích s něčím lidským (např. *štíhlý jako proutek, mít dřevěné nohy, mít tváře jako růžičky*). Sféra pojmů spojených se zvířaty však v jazykových analogiích s oblastí „lidského“ dominuje.

Další rozměr přenášení jmen zvířat do oblasti „lidského“ rozkrývá Němec ve svém článku věnovaném vztahu předkřesťanského a křesťanského světa. Rozlišuje metafory křesťanské¹⁹ a předkřesťanské, které vysvětluje pomocí odkazu ke kognitivnímu pojetí světa tak, že vznikly na základě toho, že „kognitivní přístup k světu vyjevoval lidem jevy podobné jako stejné“ (Němec, 1994, s. 267). Pokud se nějaká skutečnost, autor uvádí příklady nemocí a jejich lidových označení *vlk* a *lišej/lišaj*, spojovala s určitým zvířetem – buď byly její projevy podobné tomu, co způsobovalo toto zvíře člověku, nebo se věřilo, že ji zvíře (jeho duch) člověku přináší –, začala se přeneseně pojmenovávat slovem označujícím dané zvíře. Němec píše s odkazem na Cychuna,²⁰ že „k nejstarším typům metafory patří přenášení jmen zvířat ze sféry reálné, hmotné, do sféry mytologicko-duchovní, tj. do sféry tzv. zoomorfních duchů“ (Němec, s. 267). To přispívá naší tezi, že analogie něčeho lidského s výrazy ze světa zvířat nemusí být vždy důsledkem projevu nadřazenosti člověka vůči zvířeti, ale může vycházet i ze složitějších konstruktů podobnosti.

¹⁹ Metafory vycházející z křesťanského kontextu jsou zpravidla „alegoricky usouvztažněné ... a víceslovné, syntagmatické“ (Němec, 1994, s. 267).

²⁰ Čerpá z článku CYCHUN, A. G. (1986): K rekonstrukci praslavjanské metafory. *Etimologija* 1984. Moskva. s. 211–216.

Pojmenování zvířat byla často spojena s tabu.²¹ Už na této rovině konstruování jazykového obrazu světa, již se věnuje Němec, je patrná přítomnost negativních konotací pojmenování zvířat, spadajících do sféry „oni“, a jejich přenášení do oblasti „lidského“, „vlastního“.

Bartmiński připojuje k antropocentrismu ještě rys konkrétnosti. Antropocentričnost jazyka i aspekt konkrétnosti jsou charakteristické jak pro „neutrální rejstřík“, tak pro „emocionální rejstřík“ (Bartmiński, 2001, s. 122). Mnohé z abstraktních pojmů, například lidské vlastnosti, emoce, stavy mysli spojujeme v jazyce s něčím konkrétním, což přispívá ke srozumitelnosti a možné sdílenosti²² a umožňuje variaci výpovědí o sobě a o světě s emocionálním nábojem.²³ Vybíráme z lexikálního pole takové jednotky, které vnáší do komunikace adekvátní specifické konotace²⁴ nebo také požadovanou expresivitu. Je-li nám nějaká skutečnost v reálném životě blízká, většinou má její označení širší sémantické pole (v českém prostředí např. *jelen, pivo, jablko, růže*) než označení skutečnosti méně blízké (pro českého mluvčího např. *sob, kumys, papája, jasmín*). Jádrem tohoto označení, rozličně rozsáhlé, je u mluvčích daného jazyka obecně sdílené a jeho krajní pozice otevřené. Mosiołek-Kłosińska ve své stati zmiňuje, že nejvíce jazykových jednotek z pole pojmu *zvíře* užitých ve vztahu k člověku je takových, jež se vztahují ke zvířatům žijícím člověku nejbližší, tedy právě k domácím zvířatům.²⁵

3.2 Pes na hranici lidského a zvířecího

Pozice psa se ve vztahu k člověku v některých momentech z konceptu vztahu člověk – domácí zvíře vymyká. Skutečný vztah člověka ke psovi v porovnání se vztahem k jiným členům kategorie domácích zvířat se zrcadlí i v jazykové rovině. O zvířatech chovaných doma pro potěšení často mluvíme

²¹ „Tabu v jazyce vychází z primitivních představ o sepětí slova s podstatou věci samé – vyslovení ‚pravého‘ jména obávaného zvířete, nemoci ap. mohlo podle této představy nepřijemnou skutečnost přivolat či způsobit její mstu.“ (Rejzek, 2001, s. 31.)

²² Sdílenost je rysem primárně v rámci jediného jazyka či jeho subvarianty.

²³ Položme si na tomto místě otázku, zda emocionální náboj zůstává podstatnou složkou i v případě užívání obecně vžitých jazykových analogií, např. řekneme-li *cítím se jako zpráskaný pes*, je expresivita vyšší, než u spojení *cítím se špatně/mizerně/strašně*? Zde bychom se asi rozhodovali obtížně a museli bychom přistoupit k empirickému zkoumání užívání a vnímání metafor a analogií. Nehledě na to, že v komunikaci se na dekodování takového sdělení podílejí i neverbální složky komunikace.

²⁴ Trochu jiný postup pak volí umělecký text, který funguje mimo jiné na principu ozvláštňení.

²⁵ Autorka je jmenuje: *„pies, kot, koň, krowa i świnią“* (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 72).

s využitím slovníku vyhrazeného především lidem, jejich konání, vlastnostem, stavům, jejich myšlení a emocím. Takové užívání je nejjasnější v komunikaci o těch zvířatech a s těmi zvířaty, s nimiž je kontakt nejživější. Jedním z nejbližších zvířat je v naší kultuře právě pes.

MacLeod v článku *Dog as Self and Other* zaměřeném na jazykové obraty v současné americké angličtině, v nichž jde o nedoslovná přirovnání s lexémem *pes*, o psovi mluví jako o zvířeti na hranici lidského a zvířecího. Autor představuje jazykový obraz psa, v němž nese stejně jako v češtině konotace něčeho nízkého a bezcenného, což zachycuje množství sousloví, přirovnání a frazémů.²⁶

Upozorňuje však také na jeho výlučnost ve smyslu přiblížení se člověku a *lidskému* – pes je schopen identifikovat lidské emoce a adekvátně na ně reagovat, jelikož je „velmi sociálním zvířetem“.²⁷ Podle MacLeoda se přibližuje člověku i v dalších aspektech chování: „Psi stejně jako lidé zaujmají postoje, užívají gesta, výraz tváře a tón hlasu, aby vyjádřili emoci“²⁸ (MacLeod, 2009, s. 7). Prohlašuje, že psi jsou „nejantropomorfizovanější stvoření vůbec“²⁹ (MacLeod, 2009, s. 2). Vychází ze sociologické koncepce stanovící kategorie *Self* (já, vlastní) a *Other* (jiný), která je založena nikoli na odlišnosti, ale na podobnosti s kategorií *Self*. Tato kategorizace je podobná kognitivistickým dělením představeným výše,³⁰ ačkoli jako kritérium členění zdůrazňuje podobnost, nikoli jinakost. Pojem pes se podle MacLeoda pohybuje na hranici „vlastního“ a „jiného“: „Tendence pohybovat se mezi kategoriemi lidí a ne-lidí způsobuje, že jsou psi zvláště často užíváni jako symboly Jiného“³¹ (MacLeod, 2009, s. 11).

MacLeodův pohled vnáší do teorie antropocentrismu jazyka aspekt potenciálního vývoje základních vnitřních struktur jazyka. Mimo jiné tím dokládá, že je možné na základě zkušenosti se skutečným světem a konstruováním jeho obrazu v přirozeném jazyce modifikovat kategorie „vlastní“ a „jiné“. Pojem „pes“ se vyčleňuje z oblasti pojmů spojených s označeními domácích zvířat. Protože je mu v jazyce přisuzováno tolik rysů a protože je část z nich shodná s rysy

²⁶ Značná část dokladů je totožná s příklady českými nebo jim podobná.

²⁷ V originále: „highly social animal“.

²⁸ V originále: „Dogs, like humans, use posture, gesture, facial expression, and tone of voice to convey emotion“.

²⁹ V originále: „the most anthropomorphizable creature around“.

³⁰ Viz kapitola 3.1.1 „*My*“ – lidé a „*oni*“ – zvířata

³¹ V originále: „The propensity to move between the categories of persons and not-persons makes dogs especially amenable to be used as symbols of the Other“.

kategorie „lidského“, je stavěn do analogií s pojmem lidského, v nichž má funkci buď „toto lidské se dá přirovnat k psímu“, nebo „ale toto lidské se (už) nedá přirovnat k psímu“.

Takový náhled v češtině ilustruje i rozšířené úsloví *jaký pán, takový pes* – s žádným jiným zvířetem v češtině člověka na této úrovni nespojujeme.

3.3 Člověk–zvíře

Z pohledu člověka tvoří zvířata zcela jedinečnou skupinu skutečností ve světě. Podobně jako rostliny vykazují známky života, skládají se z buněk a mají nějakou strukturu, pohybují se (rostliny omezeněji), přijímají živiny, rozmnožují se, mohou užívat jisté obranné mechanismy apod. Zvířata, zejména ta na vyšším vývojovém stupni (savci, ptáci apod.) se nadto podobají lidem i co se týče komunikačních strategií, tvoření sociálních vazeb a dalších schopností. V darwinovské větvi estetiky se uvažovalo i o tom, zda mohou zvířata esteticky vnímat a zda jsou schopna vytvářet produkty na určité úrovni analogické uměleckým dílům lidské společnosti,³² inteligence zvířat obecně se zkoumá nejen v přírodních vědách. Je prokázáno, že některá zvířata, např. ptáci z čeledi krkavcovitých nebo některé opice, jsou schopna užívat metanástroje.³³

Rostliny i zvířata mají společné také to, že jsou lidmi pěstovány/chovány jednak pro užitek – zejména k získávání potravy či surovin pro výrobu látek, nástrojů aj., jednak pro radost (okrasné květiny, „domácí mazlíčci“). Výskyt nejlépe využitelných živočichů a rostlin, včetně těch, z nichž plynul „pouze“ užitek potěšení, začali lidé kontrolovat a ovlivňovat, respektive rostliny kultivovat a zvířata domestikovat. Později se připojilo i šlechtění, a to zejména u rostlin – SSJČ vysvětluje sloveso *šlechtit* jako „činit ušlechtilým; zušlechtovat“, v zahradnickém slangu i jako „soustavné zlepšování vlastností rostlin využitím dědičnosti a proměnlivosti vlastností (křížením, výběrem, štěpováním)“.

Z kulturního hlediska je domestikované zvíře, různě typické pro jednotlivé kultury, nedílnou součástí lidského života, představuje zdroj pro uspokojení materiálních nebo psychických potřeb. Jako takové se zrcadlí i v přirozeném jazyce.

³² Viz např. STIBRAL, Karel (2006): *Darwin a estetika: Ke kontextu estetických názorů Charlese Darwina*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

³³ Metanástroji myslíme nástroje sloužící k dosažení jiného nástroje nebo manipulace s ním.

3.3.1 Domácí zvíře jako součást lidského světa

V českém prostředí nazývání domestikovaná zvířata jako *domácí*, tj. „chovaná doma, ochočená“, zoologicky je *domácí zvíře* „zdomácnělé n. žijící v lidském obydlí“ (SSČ). V naše prostředí by se dala rozdělit na ta, z nichž primárně získáváme potravu (slepice, husa, králík, koza, kráva aj.), a zvířata užívaná tradičně hlavně k vykonávání nějaké práce (kůň, osel, kočka, pes³⁴). Některá zvířata byla dříve v životě člověka z nižší a střední vrstvy společnosti méně významná než jiná. Vajdlová uvádí jako příklad koně a osla, kteří „nebyli pro přežití člověka nezbytně nutní“. Doplnuje, že důvodem byla i nákladnost chování koně, a i proto „jako tažná zvířata sloužili volí“ (Vajdlová, 2004, s. 136).

Podle Vajdlové středověké rukopisy uvádějí, že „psy chovali často právě bohatí lidé“, a to „pro rozptýlení a zábavu, někdy též možná pro posílení společenské prestiže“. Jejich postavení v rámci domácích zvířat bylo (a je) specifické, ve středověku „sloužili člověku především jako hlídači a pomocníci při lovu“ (Vajdlová, 2004, s. 136), což se se zábavní funkcí nemuselo vylučovat,³⁵ a jedinečnost psů dokládá i nebývalý rozsah a podrobnost názvosloví psích plemen a typů zachycené středověkými prameny (Vajdlová, 2004, s. 137).

Vaňková upozorňuje, že absence ekvivalentu anglického slova *pet* by mohla svědčit pro to, že české kulturní společenství takový výraz nutně užívat nepotřebovalo, jelikož jeho „svět fungoval na jiných principech než ten angloamerický“ (Vaňková, 2005, s. 612). Opis *domácí mazlíček* se uplatňuje až v moderní kultuře, a to zejména pro psy, kočky a menší zvířata žijící s člověkem.

3.3.2 Domácí zvířata vs. divoká zvířata v českém jazykovém obrazu světa

Jsou to právě domestikovaná zvířata, která zaujímají ve světě člověka pevné postavení vážící k sobě i nejbohatší jazykové reflexe. Vedle nich jsou to ještě pojmenování zvířat volně žijících na daném území, v českém prostředí kupříkladu

³⁴ Ulmanová uvádí, že pes začal být k práci využíván až po procesu domestikace: „Vzájemné soužití lidí a psů bylo patrně zpočátku založeno na jakémsi citovém vztahu, protože pes žádný konkrétní užitek nepřinášel. Trvalo velmi dlouho, než se z vlků-psů stali skuteční pomocníci při lovu, pasení stád apod.“ (Ulmanová, 2010, s. 12).

³⁵ „Psi byli chováni nejen pro užitek, ale i pro pouhou radost z jejich společnosti“, přestože zůstávalo „omezeno pouze na některé společenské vrstvy“ (Vajdlová, 2004, s. 138). Dnes naopak chov psa pro radost v české společnosti převládá.

jelen, divočák/kanec (spíše než zoologický termín *prase divoké*), *vlk, liška, medvěd, had*, a označení živočichů sice pocházejících „odjinud“, ale v současnosti už všeobecně známých, kteří mají výrazné, nejčastěji fyziognomické charakteristiky: *slon, žirafa, tygr, gorila* aj. Přestože některé z těchto výrazů mají v češtině široké sémantické pole, jen s málokterým se pojí tolik konotací jako se jmény domácích zvířat a jen málokterá figurují v tolika ustálených slovních spojení a metaforických obrazech.³⁶

Například s představou lišky se v češtině pojí konotace někoho/něčeho rezavého, chytrého až vychytralého, „mazaného“ a jako takový je přeneseně užíván i o vychytralém člověku, např. *liška pálená/podšitá* s významem „chytrácký, vychytralý až mazaný a lstivý člověk“ (SČFI 2). Mluví češtiny si při popisu lišky běžně vybaví rezavou barvu (ač zdaleka ne všechny druhy lišek jsou rezavé, např. liška polární)³⁷ a typický ocas,³⁸ v představě Čechů je liška stereotypním přenašečem vztekliny. Výrazem *liška* označujeme i houbu rezavé barvy a tuto nejsilnější konotaci dokládá i spojení *mít lišku*, které užíváme o špatně opražených kávových zrnech.

Obdobně bohaté konotace se pojí s obrazem vlka. V české představě je vlk šedé zvíře žijící ve smečce, které podobně jako pes vyje na měsíc (*kdo chce s vlky býti, musí s nimi výti* (SČFI 4)), je hladový (*hladový jako vlk, mít hlad jako vlk* (SČFI 1)) a nebezpečné, a aby získalo potravu, napadá stádová zvířata (srov. pořekadlo *vlk se nažral a koza zůstala celá* (SČFI 4)). Obraz vlka v češtině formovala i lidová slovesnost, jmenujme třeba hladového, vychytralého vlka s velkýma ušima, očima a zuby z pohádky O Červené karkulce, v níž zastává jasně negativní úlohu. Zajímavé by mohlo být srovnání, jaké postavení vlk zaujímá v myslích a jazyce Italů, v jejichž pověstech byla vlčice starostlivou matkou zachránivší Romula a Rema, zakladatele Říma. V českém prostředí je však reflektován jako (úskočné) zvíře, s nímž není radno se setkat (*vlk v rouše beránčím, my o vlku a vlk za humny/dveřmi*). S pojmem *vlk* se pojí nemálo dalších

³⁶ Srov. Nowakowska, 2003, s. 99.

³⁷ Liška polární v českém prostředí nežije, kromě oblast přírodovědy se s ní mohou Češi setkávat jedině v podobě kožešiny. Do českého jazykového obrazu lišky proto ani liška polární, jejíž srst mění v závislosti na ročním období barvu od šedohnědé až po bílou, ani další druhy lišek výrazně nezasahují. Povědomí o tom, že existuje také liška bílé barvy, patří spíše mezi individuální kompetence.

³⁸ Český mluvčí znalý české lidové slovesnosti si také v souvislosti s ocasem lišky může vybavit pohádku *O Budulínkovi*, v níž liška loudila na malém chlapci hrách výměnou za „povození na ocásku“. Můžeme tak považovat ohon lišky za mohutnější, než ve skutečnosti je (alespoň pokud nemáme-li s liškou osobní zkušenost).

výrazů a spojení: *mít vlčí mlhu*, *vlčí mák*, *mořský vlk* (starý námořník) a *vlčí hlad* s významem „mimořádně silný pocit potřeby jíst, touhy po jídle“, nebo také „chorobný stav projevující se stupňovanou chutí k jídlu (odb. bulimie)“ (SČFI 2). O původu lexikální metafory *vlk* označující chorobu, „opruzeninu, zvláště mezi stehny“ (SSJČ), píše Němec: „vlk způsoboval lidem podobné bolestivé tělesné postižení jako agresivní choroba ... negativní účinky [byly] připisovány témuž škodlivému zvířecímu duchu, a proto příslušná choroba byla pojmenována jménem toho zvířete“ (Němec, 1994, s. 267). *Vlk/vlček* je rovněž dětská hračka. *Vlka* rovněž spojujeme se *psem* (označení plemene psa *vlčák*), v tomto ohledu se vědecký a naivní náhled na svět protínají.

Z pojmenování cizokrajných zvířat jsou v češtině asi nejvíce reflektovány pojmy *slon*, *opice* nebo *lev*. Načrtneme si pouze jako rámcové příklady zjednodušené sémantické pole prvních dvou pojmů. Slon je v češtině ukotven jako zvíře velké, silné (*dupat jako slon*), mající dobrou paměť (*mít paměť jako slon*), *slonem* nazveme přeneseně neohrabaného člověka (*být jako slon v porcelánu*) (SČFI 1), ve vizuální podobě slona dominuje v naší konceptualizaci chobot (tak označujeme v jazyce i něčí velký nos), případně kly (viz též odvozené *slonovina* pro označení materiálu). Slovem *opice* užíváme vedle označení zvířete také jako hanlivé označení člověka, podle SSČ nese takové užití význam „předzívka, nadávka ženě nebo dívce“, a jako hovorový výraz pro „stav opilosti“ (SSČ). Říkáme *být sto let za opicemi*, *chytrý jako opice*, *opičí láska*, *cvičená opice*, máme sloveso *opičit se*. Užší konotace se mohou pojit i s některými dalšími názvy cizích zvířat, jedná se ale hlavně o unikátní doklady, např. *dělat z komára velblouda* (SČFI 3), *strkat hlavu do písku jako pštros*, *pruhovaný jako zebra* (SČFI 1) a *zebra* jako metaforické označení přechodu pro chodce.

Označení zvířat domácích, těch nám nejbližších, mají na rozdíl od předchozí skupiny bohaté konotace téměř všechna, a to často i totožné, jak uvidíme ve srovnání psa s kočkou a koněm. To je třeba zdůraznit proto, abychom při pojednání o pojmu „pes“ vycházeli z už předem stanovené platformy. Žádné z označení některého domácího zvířete nelze zcela vyčlenit a chápat jako jedinečnou, nezávislou zkušenostní a jazykovou entitu, všechna jsou pevně zakotvena v kategorii „domácí zvířata“. Vztahy označujících slov, rámce pojmů a průniky množin jejich obrazů v jazyce jsou postulovány reálným mimojazykovým stavem. Už jsme zmínili Vajdlvou, která píše, že dříve jako tažná zvířata sloužili

hlavně voli, nikoli koně. Přesto v češtině máme přirovnání *silný jako kuň*, *pracovat jako kuň*,³⁹ ale i *silný jako býk* (neužívá se však *silný jako vůl*) (SČFI 1).

Analogie se zvířaty, zejména těmi domestikovanými, pokrývají potřebu jazykově zachytit základní lidské vlastnosti a konání a zároveň potřebu vyjadřovat se expresivně. Výchozím a určujícím je v této oblasti antropocentrismus v jazyce, jehož koncept byl nastíněn v ve třetí kapitole této práce. Analogie se užívají zejména pro negativní hodnocení nějaké vlastnosti nebo projevu, pohrdlivé vyjádření o nějakém fyzickém znaku člověka nebo jako hanlivé označení a nadávky. Některá jména typicky českých domácích zvířat můžeme užít rovněž jako hanlivých označení člověka či jako nadávku. Jako nadávku bychom ve vztahu k člověku chápali výrazy *čubka*, *kráva*, *vůl*, *kobyła*, *osel*, *koza*, *prase* (*čuně*, *svině*), *slepice*, *husa*, *krůta*, v jistém kontextu by mohly být pejorativně užitě i výrazy *fena/čuba*, *pes*, *kocour*, *kuň*, *býk* (*bejk*), *ovce*, *beran*, *kozel*, *kohout*, *kachna*, *krocan*, *holub*. Naopak spíše pozitivní expresivitu cítíme v analogii člověka s *kočkou* (Vaňková, 2005, s. 62) nebo *holubicí*, ve specifickém kontextu i s *kocour(k)em*.

Vezmeme-li si kupříkladu stav únavy člověka, upracovanosti, potřebu odpočinku a spánku, přiléhá k tomuto jedinému konceptu lidského stavu několik rozličných jazykových analogií: *utahaný/ospalý/unavený jako kuň*, *pes*, *kočka*, *štěně*, *kotě* (SČFI 1) a frazémů: *chodit/jít spát se slepicemi* (SČFI 3). Ve spojení s názvy domácích zvířat se v jazyce zrcadlí veškeré základní aspekty lidského života a konání, potřeb a stavů, např. hlad, jídlo, nasycení: *hladový jako pes/kuň*, *mlsný jako pes/kočka/kocour/koza*, *jíst jako prase*, práce: *pracovat / dřít se jako kuň*, *být líný jako prase*, sexuální akt: *dělat to jako králíci* (doloženo v úzu), sexuální konotace *kozla*, *býka* nebo *feny*, rodina: *vzít někoho pod svá (ochranná) křídla* (jako *slepice kuřata*, SČFI 3), v jistém kontextu *tahat něco jako kočka kořata* (SČFI 1). Množství analogií se jmény domácích zvířat pokrývá celé spektrum lidských vlastností a může se vztahovat i k fyziologickým rysům člověka podobným těm zvířecím (*tlustý jako prase*, *kudrnatý jako ovce* aj. (SČFI 1)) (srov. Zimnowoda, 2003).

Doplňme tuto část ještě zmínkou o křesťanském obrazu světa, v němž je beránek⁴⁰/jehně jedním ze symbolů Ježíše Krista (nevinného beránka obětovaného

³⁹ Srov. příspěvek Mosiołek-Kłosińska ke stereotypu *koně* v polštině a francouzštině (Mosiołek-Kłosińska, 1998, s. 270).

za spásu světa) a v židovské tradici představoval rovněž „stádo“ Izraelitů vedených Hospodinem. Koza a kozel zase symbolizovali d'ábla, zobrazovaného s atributy bradky, ocasu a hlavně rohů. Expresivně se čertu říká *rohatý/-ej* a pro srovnání uveďme, že pohanský polobůh/démon satyr, ne nepodobný křesťanskému čertu, byl původně zobrazován jako napůl člověk, napůl kozel. V křesťanském kontextu se užívalo i slovo *pes* jako hanlivé označení nevěřících, které nereflektovalo jakoukoli vnější podobnost, nýbrž vycházelo z negativní sféry konotací spojených se psem.

3.3.3 Gramatický a přirozený rod u (názvů) domácích zvířat (s důrazem na výrazy *pes* a *fena*)

Dalším specifikem domácích zvířat v našem jazykovém povědomí je jejich přirozené členění na samce a samici. Poštolková upozorňuje, že v zoologických textech se heteronymní a přechýlené podoby uplatňují omezeně, vyskytují se zpravidla u hospodářských zvířat, drůbeže, lesní zvěře a jen některých cizokrajných savců a dodává, že „v oborech aplikovaných, v zemědělské praxi (v chovatelství, myslivosti, včelařství aj.) se vytvářejí pojmenování speciální“ (Poštolková, 1977, s. 208). Rozlišování pojmenování pohlavně dospělé ovce jako *bahnice* a mladé samice ovce jako *jehnice* spadá spíše do profesní mluvy myslivců (pastevců), nikoli běžných uživatelů češtiny (Poštolková, 1977, s. 208). Například od slov *žirafa*, *mrož* či *zebra* jednoslovný přechýlený tvar běžně neužíváme, funkci plní opisy pomocí adjektiv (*žirafí samec*, *mroží samice*), hypotetický tvar ženského rodu *hadice* je spíše jazykovou hříčkou než opravdu užívaným slovem odrážejícím potřebu mluvčích samici hada vůbec nějak pojmenovat.

Jen minimum odvozených výrazů od základního pojmenování druhu zvířete můžeme užít i v přeneseném významu, např. „*tygřice* je i ‚zlá, vzteklá žena‘⁴¹, *vlčice* ‚krutá žena‘“ (Poštolková, 1977, s. 208), ale u mnoha pojmenování z živočichů jazyk rodovou příslušnost nezachycuje (u pojmenování ryb, většiny hmyzu, mnoha ptáků, plazů atd.).⁴² A přestože máme v češtině rodovou distinkci

⁴⁰ Pajdzińska upozorňuje na deminutivní podobu označení tohoto náboženského symbolu *beránek* „měnícího hodnotový příznak“ (Pajdzińska, 2007, s. 28) oproti základní podobě *beran*.

⁴¹ Tygřice se rovněž pojí s ženskou sexualitou, tělesnou krásou, divokostí.

⁴² U této problematiky Poštolková odkazuje ke stati Jiřího Novotného *K některým otázkám vyjadřování tzv. přirozeného rodu v češtině* (In: Sborník Pedagogického institutu v Ústí nad

u pojmů *jelen* a *laň* nebo *lev* a *lvice* a každý z členů nese vlastní sémantický rámec, není taková dichotomie u označování divoce žijících zvířat tak obvyklá jako u zvířat domácích.⁴³

I u domácích a hospodářských zvířat zpravidla užíváme jedno základní slovo buď mužského, nebo ženského rodu pro označení celého druhu,⁴⁴ jsou to rodově bezpříznaková podstatná jména: *pes*, *kočka*, *kůň*, *osel*, *kráva*, *koza*, *ovce*, *slepice*, *krůta*. Párové rodové podoby však užíváme alespoň u některých zcela běžně,⁴⁵ např. *fen(k)a*, *kocour*, *kobyla/klisna*, *býk/vůl*, *kozol*, *beran*, *kohout*, *krocan*.

Pohlaví psa a kočky není důležité z pohledu hospodářského, zatímco u ostatních domácích zvířat tomu tak více či méně je, proto jsou označení *pes* a *kočka* chápána výrazně jako druhová (Vajdllová, 2004, s. 142).⁴⁶ Jsou to pouze samice kráva, koza, ovce, slepice, které dávají člověku mléko, respektive vejce, proto v chovu běžně svým počtem samce výrazně převyšují (srov. spojení *obecní kozel*, *dva kohouti na jednom smetišti*).⁴⁷ Podle fyzických znaků je rozeznáme od samců, zatímco kočka a kocour, kůň a kobyla, pes a fena se od sebe na první pohled pro laika liší pouze velikostí.

Výrazy zachycující rodový rozdíl mohou mít vcelku samostatný sémantický rámec konotací a fungovat jako samostatné pojmy. *Kočka* je pro nás rovněž krásná žena, *kocourem* nazveme šmouhy na špatně natřené stěně či na špatně umytém okně, *starým/mlsným kocourem* staršího muže, který se ohlíží za (mladými) ženami. Na jedné straně tvoříme odvozeniny *kočičí*, *kočkovitý*, *kočkodan*, *kočičina*, *kočkovat se* aj., na druhé straně *kocouří*, *Kocourkov*,

Labem, Praha 1960, s. 31, 34), v níž Novotný tvrdí, že pohlavní rozdíly jsou v jazyce zachyceny, pouze jsou-li relevantní ve skutečnosti. Obvykle se tedy v jazyce rozlišují lexémy podle rodu „u hospodářských zvířat, jejichž užitečnost je spojena s jejich sexuálními charakterem“.

⁴³ Například u dvojice „holub“ a „holubice“ jsou konotace zcela rozdílné. SSČ tento rozdíl nezachycuje.

⁴⁴ Výjimečné postavení mezi označeními hospodářských zvířat má prase. Toto zvíře je všeobecně pojmenováváno slovem středního rodu, ženskou podobu *prasnice* užíváme zejména ve specifickém kontextu ve spojení s mláďaty, pojem *svině* nese kromě významu samice prasat specifické pole konotací a můžeme od něj utvořit mnoho odvozených slov, často souvisejících s expresivním významem označení člověka jakožto *svině*: *svinstvo*, *sviňárna*, *sviňák*, někoho můžeme hnát *svinským krokem*.

⁴⁵ ESČ uvádí, že heteronomní dvojice slov rozlišujících lexikálně přirozený druh se uplatňují u názvů „příbuzenských stavů a některých užitkových druhů zvířat“ (ESČ, s. 377).

⁴⁶ Vajdllová uvádí, že ve spisu Pavla Žídka je kromě psa a kočky vydělena ještě koza, u níž slovo pro jedince mužského pohlaví autor neuvádí. Připisuje to skutečnosti, že koza v hospodářství člověku zcela postačovala a kozel se i z důvodu jistých svých záporných kvalit („tvrdohlavost, neovladatelnost a zápach“) běžně v domácnosti nechoval (Vajdllová, 2004, s. 142).

⁴⁷ Rovněž z biologického hlediska je jeden samec na větší množství samic postačující, proto i u domácích zvířat chovaných pro maso a vedlejší produkty je vlastnění více samic a jednoho samce ekonomičtější.

kocourkovský. Řekneme-li o někom, že je jako ovce, říkáme, že je mírný, nechá se tupě vést. Přisuzujeme mu téměř opačnou charakteristiku, než nazveme-li jej beranem, tj. tvrdohlavým, neústupným (srov. *zabejčeným*) člověkem. Děti dělají *berany berany duc*, kůly zatloukáme *beranidlem* a malým pálivým paprikám říkáme *beraní rohy*, přičemž ovci si s trkáním v jazyce nespojujeme vůbec. Máme čepici *beranici*, na Velikonoce pečeme výhradně *beránka*, na obloze jsou *bílí beránci (bílé beránky)*,⁴⁸ ale před spaním počítáme *ovečky*, pastýře nazýváme *ovčákem* a jeho psa *ovčáckým psem*.

Odlišování rodů se zdá být podstatné i v rámci textů lidové slovesnosti. V rýmovaných útvarech výběr mezi femininem a maskulinem závisí mj. též na rytmu, případně i rýmu veršové struktury a také umožňuje vyjadřování analogií výrazu pro samce nějakého zvířete a *chlapce/muže* a označení samice a *dívky/ženy*, jak můžeme sledovat na následujících příkladech.

Lidová píseň *Běžela ovečka* začíná:

„Běžela ovečka
hore do kopečka
a za ní beránek
žalovat na zámek“,

refrén písně *Okolo Třeboně* zní:

„Dej kobylám to ti povídám,
dej kobylám ovsa“,

v písni *Okolo Hradce* najdeme rovněž kobyly:

„Kobylka malá, kovat se nedá, kováři nechce stát,
tak jako má milá, když se na mě hněvá, hubičku nechce dát“,

v písni *Slepička kropenatá*:

„Ta slepička kropenatá drobného peří,
vzkázala mě moje milá, že mě nevěří“.

⁴⁸ SSJČ uvádí *ovečky* v přeneseném významu „obláčky“ jako zastaralé.

V pohádce *O kohoutkovi a slepičce* zastává slepička roli starostlivé družky kohoutka. Verze lidové pohádky *O zvířátkách a loupežnících* od F. Bartoše se na zkušenou vydávají „psík s kočičkou, kozel s beránkem a husa s kohoutkem“ (Zlatý věnec, s. 113), ve veršovaném provedení Hrubínově jsou to pak „kozel, kohout, kočička“. V Erbenově říkance čteme:

„A-B-C-D-
kočka přede,
kocour motá,
pes počítá“
(Zlatý věnec, s. 12)

nebo u jiné:

„Houpy, houpy, houpy!
Kočka snědla kroupy,
kocour hrách
na kamnách“
(Zlatý věnec, s. 18).

Zatímco v tradičních pohádkách vystupuje spíše kočka, v novodobých se neznídko setkáme i s kocourem, např. kocour Mikeš a kocour Nácíček, kocour Modroočko, kocour Kokeš ve večerníčku *O zvířátkách pana Krbce*, Macourek a Can(m)fourek jako „kluci kočičí“ z večerníčkového cyklu *Byla jednou kořata*.

Ani v tradiční slovesnosti, ani v té novodobější se však s *fenou* téměř nesetkáme, naprosto převládá obraz psa jakožto pohlavně nespécifikovaného zvířete, určeného nanejvýše maskulinní podobou vlastního jména zvířete/postavy. Psi v tradiční slovesnosti náležejí k prvnímu jmenovanému typu, ve večerníčcích pak vystupují postavy psů zařazené k „psím samcům“, jak rozeznáme nejčastěji už podobou vlastního jména, případně až ze samého kontextu pohádky: Škubánek, Štaflík, Špagetka, Maxipes Fík, pes Filipes, pejsek v Pejskovi a kočičce aj. Oproti tomu fena vystupuje v Čapkově díle *Dášeňka čili život štěněte*.

3.3.4 Pojmenování mlád'at

Pojmenování mlád'at domácích zvířat jsou ve srovnání se slovy označujícími potomky běžně nedomestikovaných živočichů odlišná, bývají například odvozena od některé starší či příbuzné podoby podstatného jména zažitého jako označení

druhu zvířete a jejich etymologie nemusí být vždy zřejmá (např. *hříbě* od *hřebec*, nikoli *kůň*). Podstatné je, že názvy mláďat domácích zvířat vážou specifické konotace, které se v mnohém rozcházejí s konotacemi označení dospělých jedinců.

Podle MČ 2 se názvy mláďat tvoří primárně formanty *-ě/-e*⁴⁹ (*jezevec* – *jezevče*) s rozšířenou variantou *-č(e)* (*čuně* – *čunče*) a *-íč(e)* (*lev* – *lvíče*) a jako specifický deminutivní formant této skupiny pojmenování MČ 2 uvádí *-átko*. Dále čteme: „Běžně se odvozují názvy mláďat od domácích chovných zvířat: *house*, *kachně*, *holoubě*, *kuře* (ke *kur*), *kůzle* (ke *kozel*), *kotě* (ke *kot*), *hříbě* (k *hřebec*). Přímou motivaci dnes postrádají slova *štěně*, *tele*, *jehně* a vedle tohoto typu pak MČ 2 uvádí jako časté též „odvozování od zvířat ochočených a lovných: *medvíďe*, *lvíče*, *tygře*, *slůně*, *jezevče*, *vlče*, *srnče*“ (MČ 2, s. 308), tj. těch, jež by korespondovala s výše stanovenými okruhy užívaných pojmů označujících zvířata žijící na našem území nebo známé cizokrajné živočichy, mající ve skutečnosti výrazně specifické, nejčastěji fyziognomické rysy (chobot, „pruhoanou“ srst apod.).

ESČ uvádí, že „názvy mláďat bývají suplovány deminutivou“ (ESČ, s. 282). Deminutivní tvary typu *štěňátko*, *kůzlátko*, ale i *tygřátko*, *ptáčátko* jsou expresivní a potřeba mluvčích češtiny je užívat dokládá, že mláďe je pro nás něco malého (a milého).

Názvy mláďat můžeme někdy užívat v přeneseném významu, nebo jimi dokonce pojmenovávat zcela jinou skutečnost. Rozšíření významu u tohoto typu názvů se uplatňuje u slov označujících právě mláďata zvířat domácích, tedy ta nám v reálném životě nejbližších. Jednotlivé významy, které u vybraných pojmenování mláďat uvádí SSJČ, předkládáme v příložené tabulce.

<i>štěně</i>	mláďe psa domácího	mláďe psovitě šelmy vůbec	expresivně, hanlivě: malé dítě, nedospělý, nezkušený člověk	obecněčesky: čtvrthektolitrový soudek piva
<i>kotě</i>	mláďe kočky domácí	mláďe kočkovitě šelmy vůbec	expresivně: roztomilé dítě, roztomilá dívka	nářečně: malý soudek piva; štěně
<i>tele</i>	mláďe skotu	mláďe přežvýkavých sudokopytníků vůbec	zhruběle: hloupá, neohrabaná osoba; nadávka	slangově: torba z telecí kůže i se srstí

⁴⁹ Flajšhans upozorňuje, že tato koncovka vznikla z původního slovanského *-enec* (*kuřenec*, *štěněc*), které postupně plně nahradila (Flajšhans, 1929, s. 173).

<i>kůzle</i>	mládě kozy domácí	mládě kozy vůbec	expresivně mladá, slabá a nezkušená osoba nebo naopak osoba čiperná a bystrá	
<i>jehně</i>	mládě ovce domácí n. každé ovce vůbec		trpělivý nebo nezkušený mírný člověk	
<i>kuře</i>	mládě kura domácího	mládě kura vůbec	expresivně: mladá mírná osoba, zejm. dítě nebo dívka	
<i>house</i>	husí mládě, expresivně: mladá osoba nebo slabý, neduživý tvor			

Struktura slovníkového hesla je u těchto podstatných jmen téměř identická. Na prvním místě je vždy význam mláděte daného domácího zvířete, na druhém je to pak rozšířené pojmenování na mláďata příbuzných druhů (*liščí štěně, vlčí štěně* aj.), v případech podstatného jména *jehně* a *house* jsou spojena v jedinou explikaci významu, na třetím, respektive druhém místě přenesené, expresivní pojmenování člověka jisté vlastnosti nebo projevu chování a na případné čtvrté pozici uvádí slovník přenesený význam při označování nějakého předmětu.

Použijeme-li některá z těchto slov právě pro označení člověka, upozorníme na některé jeho nedokonalosti v chování či jej zařadíme k jistému typu osob, a to vždy z pozice nadřazeného vůči podřazenému, stojícího v centru vůči osobě reprezentující příznakové chování nebo vlastnosti. Přesto tato označení, například *tele* nebo *kuře*, nenesou tutéž míru negativní expresivity jako *kráva/vůl* či *slepice/kohout* coby nadávky. Pojmy označující mláďata se nepojí se stejnými konotacemi jako pojmy spojené s dospělými jedinci zejména co do pozitivního, respektive negativního hodnocení (např. výrazy *koza/kozel*, označují-li člověka, jsou spíše negativní, výraz *kůzle* v témž užití nikoli).

Vaňková píše, že „některé zvířecí zdrobněliny“, tedy nikoli primárně názvy mláďat, jsou „mazlivé ... (*kocourek a kočička; myška; ptáček; brouček* či *beruška*), avšak nezdrobnělé názvy těchto zvířat (srov. *myš; pták* či *brouk*) v souvislosti s člověkem (snad s výjimkou kočky) většinou žádné pozitivní konotace nenesou“ (Vaňková, 2009, s. 62). Potenciál slov s deminutivními koncovkami stávat se mazlivými označeními je zřejmý, užití některých slov v tomto hodnocení je obecně sdílené, ale můžeme se domnívat, že i mnohá jiná aktualizovaná (kupř. *hrošíku/hrošátko, jablíčko, bublinko* aj.) by z kontextu byla srozumitelná.

Mládě je téměř vždy roztomilé, často se pojí s jarem, začátkem, pohybem, tj. má silně pozitivní konotace. Současný člověk projevuje o mláďata zájem, jsou tématem televizního zpravodajství, časté jsou mediální zprávy o nových

přírůstcích v zoologických zahradách. Kladného obrazu mláďat, a štěněte zejména, hojně využívá i svět reklamy.⁵⁰

⁵⁰ Zvíře v reklamě vůbec by bylo zajímavým materiálem pro sémiotický a mediální rozbor. Hojně se zde využívá konotací a představ s nimi spojených. Kráva se zpravidla objevuje v reklamách na mléko a mléčné výrobky, specifický obraz se vytvořil kolem fialové krávy žijící v horách, vystupující jako maskot čokolády Milka. Pes logicky figuruje v reklamách na krmivo pro psy, je však užíván rovněž jako funkční prvek dokreslení postavení a situace člověka ve světě (hlavně jako věrný přítel).

4. Člověk a pes (Co vedlo k výběru výrazu *pes* pro tuto práci)

Pes je v naší kultuře jedinečný z mnoha hledisek. Za prvé je to zvíře žijící po boku člověka nejdéle ze všech, za druhé je to zvíře, které člověku po celou etapu společného soužití jak slouží k výkonu práce, tak přináší potěšení ze samotného partnerství.⁵¹ A za třetí, čímž už předjímáme následující kapitoly, je součástí obrovského množství úsloví, jazykových analogií s člověkem a lidskými vlastnostmi, je od něj tvořeno nemálo derivátů a v současné době médií vznikají další a další. A v neposlední řadě dokládají výlučnost psa v lexikálním systému (nejen češtiny) i takové úvahy jako byla McLeodova, představená v kapitole 3.2 *Pes na hranici lidského a zvířecího*, stavící psa do jedinečné pozice v našem kognitivním přístupu ke světu.

Jelikož se české etnolingvisticky zaměřené práce věnují doposud zejména (jistě však ne výhradně) výrazům abstraktním, může tato práce posloužit jako jedno z prvních nahlédnutí do jazykového obrazu pro člověka tak zásadní oblasti, jakou jsou zvířata a výrazy s nimi spojené.

⁵¹ Jediným dalším zvířetem zastávajícím odděleně obě tyto funkce, by v našem prostředí mohl být kůň. Ten je však téměř vždy využíván i k pracovní činnosti, ať už je to táhnutí vozu, jezdeckví, závodění či hipoterapie. U ostatních zvířat jednoznačně převládá buď funkce pracovní (do níž počítáme i využití k získávání produktů ze zvířat), nebo tzv. funkce zábavní. Např. kočka, kterou v rámci této práce dáváme vedle koně nejednou do analogie ke psu, je dnes už chována především jako „mazlíček“.

5. Výraz *pes*

V této stěžejní části pojednáme o výrazu *pes* z hlediska jeho významu, etymologie, zaměříme se na jeho pozici v lexikálním systému, zejména se zřetelem k synonymiím, ko-hyponymiím a hyponymiím a na derivátům. U významů a slovotvorného původu zapojíme do výkladu i výrazy *fena* a *štěně*, které jsou v lexikálním systému se *psem* úzce provázány.

5.1 Výraz *pes* ve slovnících spisovné češtiny

Jungmann zařazuje ve svém *Slovníku česko-německém* u hesla *pes* na první místo význam „živočich ssavý z řádu šelem psovitých“ a v jeho rámci provádí rozsáhlé dělení podle jednotlivých plemen. Další uvedené významy jsou ve výkladu marginálnější, což dokládá i výrazně menší prostor, který jim autor věnuje. Je to jednak expresivní přenesení výrazu *pes* na člověka: „nestydatý, zlý člověk“, jednak přenesená pojmenování něčeho jiného výrazem *pes*: *pes na nebi*, označující hvězdu Sirius, *pes pekelný*, vztahující se na bájněho psa Cerbera, a *pes mořský*, označující tuleně obecného. Výklad je doplněn ještě o samostatný význam slov *pes*, *pesek* jakožto „podstavek“, tj. „na čemž něco stojí, podpora“⁵². Povšimněme si rovněž toho, že ve významu prvním není nijak specifikována funkce psa v životě člověka, je charakterizován pouze na základě zoologické příslušnosti.

Ve *Staročeském slovníku* se u výrazu *pes* rozlišují pouze dva významy:

- 1) „domácí zvíře sloužící svou dravostí a štěkotem k lovu, k hlídání ap.“,
 - 2) „expresivně pes, ničema, zloduch (zvl. o hříšníku, nevěřícím n. kacíři)“.
- Význam první obsahuje poukazy na vlastnost připisovanou psovi **dravost** a jeho zvukový projev **štěkot**, z činností jsou exponovány **lov** a **hlídání** jako ve výše citovaných slovnících.

PSJČ vysvětluje výraz *pes* jako

- 1) „domácí šelma chovaná člověkem k hlídání, k lovu a pod.“,
- 2) „samec některých psovitých a kunovitých šelem“,
- 3) zastaralé „v názvech některých jiných živočichů“,
- 4) „člověk krutý a necitelný“,
- 5) „často jako nadávka“,

⁵² *Podstavek* najdeme jako alternativu u hesla *podstav* s tímto výkladem.

6) „něco způsobujícího bolest, něco zlého, nepříjemného“ s příklady „No – život je pes, jak se říká; Ona je tam taky pes křížovka; Jen co jemu se líbí a co u něho lze dostat, je ‚fashionable‘. Všechno ostatní je brak, ‚pes‘“,

7) v divadelním slangu „bezvýznamná, krátká role“,

8) vyděluje jako samostatný význam přítomnost *psa* v názvech astronomických těles: „astronomicky Velký Pes, Malý Pes, souhvězdí“.

U šestého významu „něco způsobujícího bolest, něco zlého, nepříjemného“ si povšimněme, že co je v pozdějších výkladech (i v rámci této práce) chápáno spíše jako metaforická či frazeologická spojení, je zde vyděleno jako samostatný význam slova.

V SSJČ je první význam formulován jako:

„šelma chovaná odpradávná jako pomocník člověka při lovu, k hlídání ap.; pes domácí“, u druhého pak oproti PSJČ mizí specifikace druhu zvířat („samec psovitě šelmy vůbec“), význam třetí, zachycující užití výrazu *pes* v pojmenování ostatních zvířat zde už nenajdeme. Dále zařazuje SSJČ významy

3) „bezohledný, krutý člověk“,

4) expresivně „nadávka, dříve zvláště příslušníkům jiného náboženství, národa ap.“,

5) v divadelním slangu „bezvýznamná krátká role; čokl“.

Nejnovější SSČ uvádí u podstatného jména *pes* už pouze tři samostatné významy:

1) „šelma ochočená k hlídání, lovu ap.“,

2) „samec psovitě šelmy“,

3) „expresivně bezohledný, krutý člověk“.

Jako samostatný význam není zařazeno ani užití výrazu jako nadávky, ani užití v divadelním slangu. Zejména s tím druhým se už v dnešní češtině téměř nesetkáme⁵³.

5.1.1 Výrazy *fena* a *štěně* ve slovnících spisovné češtiny

U výkladu výrazu *pes* je vhodné zmínit rovněž explikaci slov *fena* a *štěně*, která jako základní označují **samici psa** a **mládě psa**, v uvedených slovnících. Jungmann rozlišuje dva samostatné významy:

1) „u myslivců samice psů a všech dravých čtvernohých zvířat“,

⁵³ Ve významu „bezvýznamná krátká role“ dnes spíše užíváme slova *štěk*, které nemá od *psa* tak daleko. SSJČ uvádí v témže významu výrazy *pes*, *štěk* i *čokl*.

2) „vůbec tolik co psice, čubka, suka, tísta“.

Jako samostatné heslo uvádí Jungmann rovněž výraz *psice* s mnohem stručnějším vysvětlením pomocí synonym: „tista, čubka“. PSJČ uvádí u hesla *fena* výklad: „psí (liščí, vlčí) samice, čuba, psice“, z něhož oproti Jungmannovi už mizí specifikace užití na myslivecký slang, charakteristika poukazem na počet nohou zvířete a stejně jako u hesla *pes* též dravost, a nově zařazuje přenesené pojmenování člověka, respektive ženy: „zlá, hubatá žena“.

V SSJČ je stejně jako u psa i u *feny* heslo koncipováno s důrazem na odlišení označení domácích zvířete a příbuzných šelem:

- 1) „samice psa domácího; psice“;
- 2) „samice každé psovité šelmy“.

SSČ heslo *fena* neobsahuje, je uvedeno pouze jako synonymum k přechýlenému *psice* u hesla *pes*. Potřeba samostatné definice tohoto hesla a jeho případná členitost se tedy postupem k současným výkladům rapidně snižuje.

Podstatné jméno *štěně* uvádějí všechny čtyři zvažované slovníky. Více prostoru mu bylo věnováno v pasáži pojednávající o názvech mláďat (kapitola 3.3.4. Pojmenování mláďat), na tomto místě jen pro úplnost uvedme v následující tabulce jeho jednotlivé slovníkové výklady.

Slov. česko-německý	PSJČ	SSJČ	SSČ
mladé psí, liščí, vlčí, opičí, medvědí, lví atd.	mládě psa	mládě psa domácího	mládě psa aj.
		mládě psovité šelmy vůbec	
	expresivně: malé dítě, mladý, nezkušený člověk, zvl. začátečník v určitém oboru	expresivně, často hanlivě: malé dítě, nedospělý, nezkušený člověk	expresivně: malé dítě, nezkušený člověk
	familiárně: čtvrthektolitrový soudek piva	obecněčesky: čtvrthektolitrový soudek piva	

Výhradně jako mládě psa, nikoli mládě jiného zvířete, je štěně zachyceno pouze v PSJČ, ačkoli užívání tohoto slova pro označení mláďat jiných (psovitých)

šelem spadá spíše do odborného jazyka, nikoli přirozeného.⁵⁴ Opět můžeme sledovat zúžení výkladu v nejnovějším slovníku.

5.2 Synonyma, antonyma, hyperonyma, hyponyma výrazu *pes*

Vedle heteronymních výrazů pro samici psa *psice*, *fena* a lexému *štěně* existuje v češtině několik výrazů označujících *psa*. Haller uvádí v ČSVS 1 pro výraz *pes* mnoho synonym, rozdělme je pro naše potřeby do několika sémantických okruhů:

1) označení odvozená od některého výrazu pro hlasový projev psa: *štěkavá*, *štěkoun*, *hafal*, *bafal*, (dialekticky) *hafan*, *hafálek*, *štěkálek*, *bafálek*, a pravděpodobně i *mufík*,

2) podle části těla, některého fyzického znaku, z nichž můžeme vydělit a) označení podle typu srsti: *chlupáč*, *huňáč*, *chundeláč*, *střapáč*, *kudla*, *kosmáč*, *chlupáček*, *hedvábníček*, b) podle jiného fyzického znaku: *ušatec*, *čtyřnohý kamarád*,

3) jména podle plemene/druhu: *puhl*, *voříšek*,

4) synonyma stejného slovtvorného základu: *psina*, *psisko*, *pesan*,

5) označení utvořená podle různých dalších motivací: *čuba*, *bestie*, *čurda*, *čokl*, *podpažníček*, *rukávník*.

Jako další doplníme synonymické, expresivní výrazy *hafík*, *rafan*, *raťafák* (zmiňme zde i frekventované *čokl*), spíše jednotlivá plemena či typy psů označují výrazy *ratlík*, *smeták*, *vořech*, z vlastního jména se zobecnilo například *alík*⁵⁵.

U hledání opozitních výrazů slova vycházíme z pojednání o opozitnosti v Příruční mluvnici češtiny.⁵⁶ Výraz *pes* nemá žádné polární antonymum (např. *malý* – *velký*) ani komplementární opozitum (např. *živý* – *mrtvý*), tj. netvoří opozitní páry v prvních dvou typech vymezených v PMČ. Jako třetí typ opozitnosti PMČ rozlišuje konverzivnost, vztah založený „pouze na protichůdnosti pohledu, z něhož je viděna stejná skutečnost“ (PMČ, s. 86).

⁵⁴ V běžném užití mluvčí užívají spíše příslušné lexémy s koncovkami náležejícími názvům mlád'at, tedy např. ve srovnání s Jungmannovým výčtem: *lišče*, *vlče*, *opičátko*, *medvěd*, *lvíče*.

⁵⁵ Apelatizaci propria *Alík* dokládají ustálená česká přirovnání, v nichž už slovo *alík* píšeme s malým písmenem: *být utahaný jako alík* (= být utahaný jako pes), *srát jako alík* ve významu „mít nepříjemně velký a déle trvající průjem“ (SČFI 1). Podle dokladů na internetu se *alík* objevuje v mnoha aktualizovaných přirovnáních typu *blít jak alík*, *chlustat jak alík*, *brečet jak alík*, *slintat jak alík*, *těšit se jak alík* a mnoha dalších. O takových vyprázdněných přirovnáních se zmíníme ještě v kapitole 6.8 Sranda jak pes – *specifická přirovnání s výrazem pes*.

⁵⁶ Opozitnost je vykládána na s. 84–88.

Analogicky k uvedenému příkladu reciproční sociální role *pán x sluha* by bylo možné zvažovat i *pán(iček) x pes*, ale tato dvojice není v žádném případě natolik pevná, jelikož *sluha* vždy implikuje, že je i nějaký *pán*, zatímco to, že má pána *pes*, je jen jedna z variant, byť v naší současné kultuře nejrozšířenější. Od výrazu *pes* tvoříme pouze kontextová opozita⁵⁷ platná jen pro konkrétní komunikaci, konkrétní text, např. nejčastěji: *pes – kočka*, *pes – člověk*, *pes – vlk*.

Jako hyperonymum výrazu *pes* můžeme chápat jednak lexém *zvíře* a *šelma*, jednak sousloví *domácí zvíře* nebo *psovitá šelma*. Slovníky spisovné češtiny operují ve výkladech s termínem *šelma*. Jungmann jej řadí jak pod *živočicha ssavého*, tak pod *šelmu psovitou*, PSJČ, SSJČ i SSČ jej kategorizují pomocí spojení se *šelmou psovitou* až ve významech na druhém místě. Obecně je výběr z těchto možných nadřazených slov určován mírou konkretizace (*zvíře* → *savec* → *šelma* → *šelma psovitá* nebo *zvíře* → *domácí zvíře*) i kontextem užití a záleží také na tom, s jakou nadřazenou kategorií v naší mysli kategorii „pes“ spojujeme. Výraz *šelma* má jiné konotace než *zvíře*, a to má zase odlišnou sémantiku než *domácí zvíře* atd.

Pes funguje jako hyperonymum pro označení veškerých psích plemen. Některá jejich označení jsou v češtině natolik vžitá, že jsou v SSČ uváděna jako samostatná hesla (*buldok*, *doga*, *jezevčík*, *kokršpaněl*, *ohař*, *vlčák* aj.) a mohou nést vlastní specifické konotace, některá jsou i přes absenci ve slovníku obecně známá a běžně se užívají (s českým přepisem: *jorkšír*, *labrador*, *retrívr* aj.), mnohá z nich jsou naopak úzce odborná.

5.3 Výraz *pes* v historickém vývoji

Výraz *pes* je všeslovanského původu (srov. polské *pies*, hornolužické *pos*, dolnolužické *pjes*, srbské a chorvatské *pas*, slovinské *pes*, ukrajinské *pes*) z praslovanského **pъsъ*. Machek uvádí, že jeho jednoznačný původ je „z vábicí interjekce ps! ps!, doložené jako volání na psa na Hané, na Chodsku aj.“ (Machek, 1997, s. 445). Rejzek považuje tento výklad za „nejpřijatelnější“, ale upozorňuje i na jiné, „méně věrohodné“ výklady spojující slovo *pes* s adjektivem *pestrý* nebo s latinským *pecus* (dobytek) (Rejzek, 2001, s. 462, 463).

⁵⁷ PMČ píše ke kontextovým opozitům toto: „V konkrétní komunikaci se dostávají do významového protikladu i slova, která normálně opozity nejsou“ (PMČ, s. 87).

Havlová píše o pluralitě etymologických výkladů, vedle už zmíněného spojení s vábícím citoslovce a adjektivem pestrý jmenuje též spojení s litevským *piktas* (zlý), přičemž „žádný plně nepřesvědčil“ (Havlová, 2010, s. 126).

Anusiewicz ve svém rozboru polského výrazu/pojmu *kot* (kočka) upozorňuje s odkazem na Austina, že etymologický výklad je nezbytnou složkou při utváření lexikálně-sémantického pole jakéhokoli výrazu i tvoření „onomaziologických derivátů, neosémantismů, metafor, frazeologických spojení, přísloví od daného výrazu“⁵⁸ (Anusiewicz, 1994, s. 124). Etymologii považuje při zkoumání sémantiky výrazu a fungování jeho pojmu v oblasti kultury související s daným jazykem za zásadní. Přestože není původ výrazu *pes* v češtině jednoznačný, všechny zmíněné možnosti se shodují s některým sémantickým aspektem pojmu „pes“, které blíže představíme později. A právě už tyto nastíněné varianty možného původu slova a úvahy o něm odkrývají jazykové a kulturní konotace.

Psa běžně řadíme do kategorie zvířat, respektive subkategorie domácích zvířat. K *dobytku*, který jakožto výraz nese velmi negativní konotace, řadíme v běžné představě spíše velká zvířata chovaná pro mléko a maso. *Dobytek* je v SSČ definován jako „hospodářská zvířata (*skot, vepří, kozy, ovce*)“. Pokud by původ slova *pes* skutečně odkazoval k dobytku, museli bychom souvislost hledat jinde než v účelu chovu, např. v tom, že pes dobytek hlídal nebo že dříve nebyla taková tendence domácí zvířata členit do skupin a hierarchizovat.⁵⁹

Co se týče jeho „pestrosti“, reálně ji dokládá existence mnoha rozličných plemen i zbarvení a struktura kožichu psů, minimálně u nešlechtěných plemen velmi variabilní – to se však nezdá signifikantně výraznější ve srovnání se zbarvením kočky či koní (ti mohli být ovšem domestikováni později, a proto variantnost zbarvení nemusela být motivací pojmenování). Rovněž vnímání psa jako zlého či agresivního je v jazyce hojně doloženo (*být na někoho jako pes* aj.). Pokud by tento výklad byl pravdivý, říkalo by nám to mnohé o sžívání se člověka se psy ve starší době. Machek i Rejzek uvádějí ve svých výkladech rovněž rumunský výraz *pisică* (kočka), který by mohl pocházet z téhož citoslovce jako *pes*, přičemž Rejzek doplňuje ještě španělské slovo *perro* (pes) mající původ

⁵⁸ Tvoření „od tego wyrazu derywatów onomazjologicznych, neosemantyzmów, metafor, związków frazeologicznych, przysłów“.

⁵⁹ V současné době se v našem prostředí hloubí propast mezi zvířaty, které se rovnají masu, kůži, celkově zpracovatelnému objektu, a zvířaty jako přáteli člověka, jeho rodinou.

v podobně znějícím citoslovci *prr*. Už u etymologického výkladu tak narážíme na podobné chápání psa a kočky, ačkoli doložené v rozdílných jazycích, jako tvorů, které člověk nějakým způsobem přivolává.⁶⁰

5.3.1 Výrazy *fena* a *štěně* v historickém vývoji

Výraz *fena* je specificky české označení samice psa, které se podle Havlové do češtiny dostalo „až v 17. stol. z lovecké společnosti šlechtické: tam se užívalo pro fenu francouzské označení *fenne* (z lat. *femina*), jež k nám přišlo asi prostřednictvím něm. *Fenn* téhož významu“ (Havlová, 2010, s. 126). Autorka doplňuje, že méně časté české *čuba* „je přejaté ze středohornoněmeckého zůpe téhož významu“ (Havlová, 2010, s. 126). Identické výklady poskytuje i Rejzkův *Český etymologický slovník* (2002).

Označení mláděte psa *štěně* je všeslovanské, ve staré češtině mělo podobu *štěněc*⁶¹ a obvykle se podle Rejzka „vyvozuje z ie. **skeno-* od **(s)ken-* ve významu „začínat, být mladý“, Havlová uvádí indoevropský kořen **(s)ken-* ve významu „pocházet, počínat“ (Havlová, 2010, s. 126). V obou případech je *štěně* odvozeno od nějakého začátku, je spojováno s něčím novým – ze všech označení mláďat zvířat je se začátkem v širší rovině spojováno pouze *štěně*.⁶²

5.4 Deriváty výrazu *pes*

Od podstatného jména *pes* tvoříme v češtině mnoho odvozených slov. S přidáním slovo tvorného sufixu to je přechýlené *psice*, slovníky nezachycené, leč v úzu se vyskytující *pejska*, *pejsková*, *psová*⁶³, deminutivní *pejsek*, *psík*, *psíček*, *pejsánek*, *pejsáček* aj., augmentativní *psisko*, *pesan*. V *Českém jazykovém atlase* najdeme také nářeční varianty *pajsek*, *pesek*, *psejček* (*pséček*), *psejk* (*psék*), *psák*

⁶⁰ V češtině máme několik specifických kontaktních citoslovců, např. na kočku „děláme“ *či či*, na slepice *na pipipipi*, ve spojitosti s koněm *čehý*, *hot* nebo *hyjé*. Psa většinou přivoláváme zvuky (mlaskání, pískání), ještě častěji ho instruujeme pomocí slovních povelů, které u žádných jiných zvířat tak hojně neužíváme.

⁶¹ K této podobě viz Vajdlová, 2004, s. 143.

⁶² Jiný je i původ slova *hříbě*, u něhož Rejzek uvádí, že souvisí s praslovanským **žerbę*, které může souviset s řeckým *bréfōs* ve významu „zárodek, mládě“ aj.

⁶³ Takové tvoření slov je dokladem postupující antropomorfizace psa. Zejména chovatelé psů označují své feny expresivními výrazy *psová*, *pejsková*, *psíková* utvořenými analogicky podle ženských podob příjmení (či koncovek podstatných jmen rodu ženského). U jiných zvířat tento proces výrazně nezaznamenáváme. Možná také proto, že *kočka*, nejbližší reálný a lexikální „konkurent“ *psa*, je rodu ženského a derivujeme od něj nejčastěji deminutivními sufixy.

(*psók*). Samostatný význam má derivát *psoun* označující hlodavce (psoun prériový).⁶⁴

V češtině máme rovněž výrazy označující osoby spjaté se psem, slovníky uvádějí složeninu *psovod*. Majitel(ka) psa je *pejskař(ka)*, a přestože toto podstatné jméno nezachycuje žádný ze slovníků spisovné češtiny, na internetovém vyhledávači Google najdeme ke 122 tisícům dokladů, a to dokonce i v publicistických textech nebo v názvech tematických webových stránek.

Dalšími substantivními deriváty je *psinec* s významem „místo, kde se chovají psi“ (srov. negativní konotace ve spojení zima jak v psinci/psírně (SČFI 1)) a lidový název rostliny *psárka* („luční tráva se zašpičatělým klasem“ (SSČ)). V dnešní době tak označujeme například policejní psince, zařízení shromažďující opuštěné psy nazýváme *psími útulky* či *útulky pro psy*.

Vyloženě pozitivní konotace nese výraz *psina*: „zábava, legrace“,⁶⁵ podobně je i *psinděra*, u něhož SNČ uvádí významy 1) „zábava, legrace“, 2) „výprask, rvačka, výtržnost“.

Od výrazu *pes* jsou derivována i slovesa:

zepsout s významem 1) „(důkladně) vyhubovat, vyčinit někomu; (koho, co) zkritizovat, ztrhat, pohanit“, 2) „pokazit, překazit, zmařit, zkazit“

a *peskovat* ve smyslu „činit někomu výtky, hněvně kárat; hubovat, plísnit“ (SSJČ).

V úzu se vyskytuje i sloveso *pejskovat*⁶⁶, analogické podle *kočkovat (se)* (*když se začnou honit a pejskovat v obyváku, tak to je něco*), od toho také *pejskování*⁶⁷.

Z odvozených přídavných jmen uvádí SSČ:

⁶⁴ Pozor na pojmenování pouštní šelmy *fenek* (lat. *Fennecus zerda*), které nemá nic společného s českým *fena*, nýbrž pochází z arabského *fanak* s významem „liška“.

⁶⁵ Šmilauer jmenuje ve stati *Substantiva tvořená příponou -ina* vedle *psina* i další slova téhož významu, označující nějaký „čin, kousek, způsob jednání“: „*konina, kočičina, hovadina, slonovina, skopičina, králíčina* (o nevázaném pohlavním životě)“ (Šmilauer, 1938, s. 230)

⁶⁶ Podle nalezených dokladů je toto sloveso užíváno také v aktuálním významu *dělat něco s pejsky* nebo *dělat něco jako pejsci*.

⁶⁷ Existuje také kniha pro děti *Pejskování s Polynou* vydaná roku 1990 v nakl. Albatros autorky Hany Doskočilové.

psí ve významu

- 1) „psům vlastní, psů se týkající“,
- 2) „expresivně vhodný jen pro psy, velmi špatný, bídný“,
- 3) „psí víno“

a další přídavná jména:

psovitý (výhradně „připomínající psa“, zejména *psovitá šelma*),

psovský (= „psí“).

Doplňme z úzu ještě např. dětské *pejskový* ve významu „s pejskem“ (*pejskový batoh*, *pejskový dort pro Kristýnku*) a méně časté *psíkový*, *psíčekový* téhož významu.

Vedle všech těchto výrazů najdeme množství dalších derivátů a složenin i v Jungmannově *Slovníku česko-německém*, většina z nich má dnes už jedinou konotaci, např. *psíhlav/psohlav(ec)*, některé se v současné češtině běžného mluvčího nevyskytují: *psichotiti* („jako psi rváti se“), *psíti* („ve psa měnit“), *psíti se* („pesky, oplzle, nešlechtně se chovati, psí život vésti, čubčít se“), *psokrevný* („psí, zlý“), *psoták* („bídák“), *psovina* („psí smrad, psina“), *psovstvo* („mnoho psů“) a další.

5.5 Negativní expresivita derivátů výrazu *pes*

Negativní expresivita derivátů výrazu *pes* vychází z velké části ze skutečnosti, historické i současné, toho, co pro nás zvíře znamenalo, co mu bylo přisuzováno, jakou pozici ve společnosti zastávalo. Je třeba mít tyto hlubší vazby stále na paměti.

O negativních konotacích, jež se váží s výrazem *pes*, mluví Machek u téhož hesla v *Etymologickém slovníku jazyka českého*: „Slovy od *pes* se v nářečích označují hanlivě i všelijaké pojmy a věci špatné, nízké, protivné, bezcenné, např. *psina* nezralá padavka; zimnice (han. *psena* > *bzena*), *psota* nouze, bída, *psotník* jistá nemoc; slc. *psota* je i menší noční motýl ... mor. slc. *psut' kaziti*, jč. *zepsouti*, *upsouti*, *upsovati* kritikou hrubě ponížiti ze stč. *psovati*, slc. *psovat' kaziti*; stč. vč. *psít se* pelešiti se; *psí víno*, slc. *psie* v. lilek černý nebo potměchut“ (Machek, 1997, s. 445).

Vajdllová dokládá ve svém článku negativní konotace pojmu *pes* na mnoha odvozeninách – v dnešní češtině už nenajdeme například slova *pesky*, *peský* pro označení někoho, kdo se choval „hanebně, bídně, nestoudně“ (Vajdllová, 2004, s. 141). V SSČ ještě nalezneme výraz *ve psí / vepsí* ve spojení *být ve psí / být vepsí*, tj. „v krajně zlé situaci, v bídě, na mizině“. Autorka hodnotí toto spojení ve staročeské literatuře jako oblíbené, dnes už je v běžném úzu spíše výjimkou.⁶⁸ Podobně zastaralá je i složenina *psohlavec*, původně jako nadávka, která se podle Novotného stala v důsledku Jiráskova a Alšova uměleckého pojetí neutrálním označením (vzbouřených Chodů v 17. století) (Novotný, 2006, s. 122–124). Slovesa *zepsout* a *(vy)peskovat*, která se na rozdíl od některých příkladů uváděných Machkem v současném úzu stále hojně vyskytují, užíváme pro označení silné verbální kritiky druhé osoby. Analýza derivátů potvrzuje jejich negativní expresivitu, neboť jestliže někoho *zepsujeme* nebo *(vy)peskujeme*, jednáme s ním verbálně (z pozice nadřazeného oprávněně) jako se *psem*.

Z derivátů můžeme vydělit malou skupinu nemocí: *psinka* a *psotník*. Podstatné jméno *psota* má dokonce dva významy s ryze negativní sémantikou, ne-li přímo významem negace: 1) „trampoty, nesnáze“, 2) „nečas, nepohoda“ (SSČ). Na přenesená pojmenování nemocí podle označení zvířete, s nimiž si nemoc spojujeme, upozornil v souvislosti s předkřesťanským modelem světa v jazyce Němec (viz podrobněji kapitola 3.1.1 „*My*“ – *lidé* a „*oni*“ – *zvířata*).

⁶⁸ Spojení *být ve psí / být vepsí* najdeme v internetových dokladech téměř výhradně jako příklad „zajímavého“ českého spojení, nikoli v reálném užití.

*„Říkáš, že jsi zbitý jako pes,
vzteklý, omrzelý a hladový jako pes,
tupý a vyprahlý jako pes
a líný, ospalý a lenivý budižkničemu jako pes.
Ale proč se přirovnáváš k psovi?
Lidé v tom zlém, co v psech vidí, hledají příklady,
kdežto já přirovnávám tě k tomu lepšímu, co v psech je:
Jsi vzhledný a půvabný jako pes, upřímný a čestný jako pes,
štědrý a svobodný jako pes
a moudrý i odvážný jako pes.“*

Sir John Davies (epigram In Cineam, 1594)

6. Jazykový obraz psa v češtině

Následující část práce je věnována jazykovému obrazu psa v češtině. Pokusíme se v ní o posouzení toho, jak je pes (případně související pojmy) ukotven v konceptuálním systému českých mluvčích, k čemuž nám poslouží prozkoumání frazeologie, ustálených slovních spojení, metafor, aktualizovaného uplatnění v úzu a částečně i toho, jak pes vystupuje v české lidové slovesnosti.

Vycházet budeme ze SSSL, jehož koncepce vznikala už od 70. let 20. století. Má být rozdělen do 7 dílů, jak je předesláno už v díle prvním, podle těchto sémantických okruhů: Kosmos, Rostliny, Zvířata, Člověk, Společenství, Náboženství a „Démonologie“ a Čas, prostor, míry a barvy, zatím však zůstává nedokončený. Autoři slovníku se zde pokoušejí o „rekonstrukci tradičního obrazu světa a člověka“, který je „uchovaný v jazyce, folkloru, obřadech“ a „tvoří klíč k poznání kultury, ... postojte ke světu a specifické mentality“.⁶⁹ Zpracovaná hesla tak nesledují podání vědeckého výkladu nebo zachycení základních významů slov, ale podávají výklad každého pojmu se všemi (nebo alespoň většinou) jeho konotacemi v daném jazyce a v kultuře a národní tradici mluvčích daného jazyka. Jednotlivá hesla pak nemají přinášet definici výrazu nebo skutečnosti, můžeme-li ji vůbec takto vydělit, ale souhrn mnoha rozličných aspektů určitého pojmu, jehož jsou výraz a jeho pozice v lexikálním systému, „skutečnost“ i konotace zachycené v jazyce a lidové slovesnosti relevantními součástmi.

⁶⁹ V originále: „rekonstrukcji tradycynego obrazu świata i człowieka ... utrwalony w języku, folklorze, obrzędach ... stanowi klucz do poznania kultury, ... postawy wobec świata i swoistej mentalności“.

Autoři pod vedením Jerzyho Bartmińskiego podobu slovníku přibližují i skrze explikaci slov z jeho názvu – *stereotyp* a *symbol*. Stereotypem mají na mysli takové zobrazení předmětu, které zachycuje, „čím je předmět, jak vypadá, jak dělá, jak je o něm pojednáno skrze člověka“.⁷⁰ Toto vyobrazení je v jazyce ustálené a představuje sdílenou představu světa, respektive znalost o světě společnou mluvčím daného jazyka (SSSL, s. 9). Symbolem pak rozumějí (jazykové) vyobrazení předmětu, které chápeme jako „reprezentanta jiného vyobrazení v rámci většího systému znaků“ (SSSL, s. 9).⁷¹ A právě stereotypy a symboly jsou podle úvodu ke slovníku podstatné při utváření a zachovávání lidové tradice, a tím i obrazu světa zrcadlícího se v jazyce (SSSL, s. 9). Ve výkladech o jednotlivých heslových předmětech, jak autoři jednotky označují, jsou zahrnuty jak obecně známé pravdy, tak frazeologismy, přirovnání a idiomy aj. (SSSL, s. 14–15).

Hesla ve slovníku jsou rozdělena do výkladové a strukturované části, v níž jsou dokumentována užití daného výrazu z různých, vyčleněných oblastí frazeologie a lidové slovesnosti. První jmenovaná část má „fasetové uspořádání“ (SSSL, s. 13).⁷² Fazety jsou jednoduše řečeno možné sémantické kategorie pojmu. Kognitivní definice heslového předmětu, koncipovaná právě na principu fasetového uspořádání (propojení přílehlých „stran“, protilehlost, tj. opozitnost aj.), má postihovat celistvý „modelový způsob vidění předmětu skrze nositele lidové kultury“ (SSSL, s. 16).⁷³

Pro potřeby slovníku autoři rozeznávají 22 možných fazet, uplatňujících se při formulaci kognitivní definice hesla a dohromady tvořící jazykový obraz daného předmětu heslového (SSSL, s. 16–17). Jsou jimi tyto aspekty předmětu: 1) název, 2) hyperonymum, 3) hyponyma, 4) soubor, 5) opozice, 6) původ, 7) vzhled, 8) další vlastnosti, 9) části, 10) množství, 11) činnosti, procesy a stavy, 12) působení, 13) prožitky, 14) výsledek, 15) objekt, 16) adresát, 17) uplatnění, 18) lokalizace, 19) čas, 20) předpovědi, 21) ekvivalenty, 22) symbolika (vycházíme z překladu Ireny Vaňkové poskytnutého studentům v rámci semináře Etnolingvistika na FF UK v Praze).

⁷⁰ V originále: „czym przedmiot jest, jak wygląda, jak działa, jak jest traktowany przez człowieka“.

⁷¹ V originále: „reprezentant innego wyobrażenia w ramach większego układu znaków“.

⁷² V originále: „układ fasetowy“.

⁷³ V originále: „modelowy sposób widzenia przedmiotu przez nosiciela kultury ludowej“.

Z těchto sémantických aspektů vybereme pro pojednání o „psovi“ jen ty, které se nám zdají náležité, a mírně je propojíme – proto bude výsledná podoba jazykového obrazu „psa“ v češtině z koncepce struktury slovníkového hesla v představeném slovníku pouze vycházet. Pomineme kupříkladu „čas“ či „výsledek“ dominující spíše v kognitivním chápání abstrakt, a naopak některé jmenované fazety propojíme, utvářejí-li některý z významových či konotačních rysů společně.

V závěru se pokusíme o zpracování obrazu psa v češtině v podobě struktury slovníkového (rozuměj SSSL) hesla, respektive v podobě kognitivní definice tohoto pojmu.

6.1 Pes v přirozeném jazyce a v jazyce vědy

Než postoupíme k budování struktury, je vhodné upozornit na rozdílné konceptualizace v přirozeném jazyce a jazyce vědy, jak je vymezují Bartmiński (2001), Wierzbicka (1993) a další. Wierzbicka mluví o „pojmech zakódovaných ve slovech typu *láhev*, *kočka* nebo *jablko* ... znalostech obsažených v těchto slovech“,⁷⁴ v nichž však „nejde o znalost vědeckou, ale o znalost každodenní, takovou, jakou má každý uživatel jazyka a jakou musí pochopit každý, kdo se chce tomuto jazyku naučit“⁷⁵ (Wierzbicka, 1993, s. 252).

Pes je zvíře, nejpravděpodobněji pocházející z vlka, domestikované člověkem před mnoha tisíci let.⁷⁶ V NSZ je psovi věnováno 15 stran včetně fotografií jednotlivých plemen. Heslo obsahuje informace o původu psa a jeho hospodářském a společenském významu, rozmnožování, odchovu štěňat, stravování, technice lovu zvířete aj. Podle NSZ byl původně chován pro zábavu, poté byl využíván ke strážní službě, ve válečnictví například při vyhledávání osob a následně za tímž účelem i pro záchranářské práce, odedávna je pes také pomocníkem při lovu zvěře, hubení škodlivých hlodavců a v polárních oblastech je využíván i k tahu (NSZ, s. 196–203).

⁷⁴ V originále: „o pojęciach zakodowanych w takich słowach jak butelka, kot czy jabłko ... wiedzę, zawartą w słowach tego typu“.

⁷⁵ V originále: „I nie chodzi tu o wiedzę naukową, lecz o wiedzę codzienną, taką, jaką ma każdy użytkownik języka i jaką musi posiadać każdy, kto chce się tego języka nauczyć.“

⁷⁶ „Je to nejstarší domácí zvíře; k jeho domestikaci docházelo zjevně spontánně ještě v době, kdy člověk nedosáhl ani duchovně, ani společensky úrovně, jež byla pro většinu dalších domestikovaných savců hlavním předpokladem úspěšného zdomácnění“ (NSZ, s. 196–197).

Některá plemena psa jsou v našem prostředí tradičnější, některá se u nás objevují až v poslední době. Každá rasa nese vlastní název, ať už úzce odborný,⁷⁷ s nimiž běžný mluvčí nemá spojeny žádné konkrétní představy o vzhledu⁷⁸ nebo povaze psa, nebo naopak všeobecně známé, které se mohou v češtině pojít s rozličnými konotacemi.⁷⁹ Dnes už je povědomí o jednotlivých plemenech mezi českou veřejností značné, přesto v jazyce obecné označení *pes* nepřevážilo a nejčastěji mluvíme o psovi bez specifikace rasy. Připomeňme si zde, že „pes“ je chápán jako bázová kategorie, zatímco označení jednotlivých plemen spadají do podřazených kategorií, viz výše (Lakoff, 1987, s. 46). Základní rysy fyziognomie psa, zejména stavby jeho těla, jsou v rámci celého druhu totožné – hlava, tělo, čtyři končetiny a ocas. Jednotliví zástupci druhu se však svým vzhledem významně liší, mohou to být stejně tak zvířata velikosti lidské dlaně jako zvířata převyšující při postoji na zadních člověka. Jednotlivá plemena mají rozličné barvy a typy srstí, nebo dokonce nemusí mít srst žádnou, velikost a tvar hlavy, uší a čenichu⁸⁰, délku končetin, míru osvalení trupu a končetin, velikost a tvar ocasu.

V přirozeném (jazykovém) povědomí běžného mluvčího češtiny je ukotveno jen málo z uvedených reálií – třeba to, že štěňata se rodí slepá (*být slepý jako štěně* (SČFI 1)), pes pobývá v boudě (v NSZ čteme na s. 209: „k ustájení psa slouží boudy“) apod. Podobně se i popis psa v přirozeném jazyce orientuje jinak než ve vědeckém jazyce. Běžně říkáme *čenich* (*čumák*) jak o samotném čichovém orgánu psa, tak o celé tlamě, v odborné terminologii zemědělského slovníku se však čichový orgán označuje jako *nos*. *Čenich* neboli *morda* se nazývá spodní část celé tlamy.

V zoologických názvech jednotlivých plemen psa je nezřídka specifikováno i místo jeho původu či výskytu, nejčastěji země nebo města: *aljašský malamut*, *anglický buldok*, *berský salašnický pes*, *boloňský psík*, *čínský chocholatý pes*,

⁷⁷ Kapesní atlas psů představuje plemena *bedlingtonteriér*, *ibizský podengo*, *komondor*, *kuvasz*, *německý křepelák*, *poitr*, *puli*, *pumi*, *skajterier*, *šarplaninský pastevecký pes*, *vípet*, *západosibiřská lajka* a mnohá další. Člověk, který shodou okolností nevlastní psa některého z těchto plemen nebo se nezajímá o kynologii, si za uvedenými názvy může představit leccos.

⁷⁸ U Čelakovského najdeme doklad na odvozování „jména“ psa od jeho kožichu: *podlé srsti psu jméno* (s. 324), a Haller dokonce začíná dělení označení psů podle jejich srsti a barvy.

⁷⁹ Slovník spisovné češtiny uvádí jako samostatná hesla např. *bernardýn*, *kokršpaněl*, *pucl*, *ratlík*, *vlčák*. Tato označení se objevují i ve frazeologii jako pojmy se samostatným sémantickým polem přesahujícím pouhé druhové a vzhledové vymezení, viz kapitolu o vlastnostech připisovaných předmětu heslovému.

⁸⁰ SSSJČ uvádí u podstatného jména *čenich* význam „přední část hlavy savců, zprav. prodloužená, na níž jsou nozdry“ a jako synonymum *čumák* i *rypák*. Naučný slovník zemědělský uvádí u popisu u hesla *pes* právě *čenich* a s poznámkou „u loveckých psů *morda*“ (NSZ, s. 196).

jorkšířský teriér, portugalský vodní pes, pražský krysařík, skotský jelení pes aj., území: *středoasijský pastevecký pes, západosibiřská lajka*, oblasti: *český horský pes, polský ovčák nížinný, pyrenejský horský pes*, i specifitější místo výskytu (těžko oddělitelné od činnosti psa): *berský salašnický pes, irský vodní španěl, kavkazský pastevecký pes, pekingský palácový psík* aj. Tímto výčtem chceme ilustrovat, jak je v odborném úzu u plemen psa vystavěno názvosloví. V přirozeném jazyce si totiž psa s nějakými konkrétními zeměpisnými místy výrazně nespojujeme, což tvoří jeden z rozdílů obou světů.

Nás bude zajímat pojem „pes“ v přirozeném jazyce, tj. jeho jazykový obraz v češtině.

6.2 Jak pes vypadá (vzhled)

Ve skutečnosti může mít pes rozličné podoby, což se zřejmě mohlo odrazit i na původu jeho pojmenování ve slovanských jazycích, který mohl souviset s dnešním adjektivem *pestrý* (viz kapitola o původu slova *pes*). Odborný zoologický výklad předkládá obecný popis reflektující pouze některé aspekty vizuální podoby zvířete včetně těch, které jsou relevantní právě jen pro odborný popis (NSZ provádí s pomocí ilustrací deskripci morfologické stavby těla – nejméně například drápy). V přirozeném jazyce se však naše představy o tom, jak vypadá pes, řídí například i stereotypy spojenými se psem a hodnocením vzhledem k člověku. Ve vztahu k člověku není ani tak podstatná hmotnost jako velikost psa (ač velkého psa automaticky chápeme i jako těžkého, tj. těžkost už není přídatná informace), a to zvláště v porovnání s lidským tělem, které je podle kognitivních teorií centrálním bodem vztahování se ke světu.⁸¹ Pes není prototypicky ani obrovský, ani malý, což stvrzuje i absence jakýchkoli zmínek o velikosti v české frazeologii.⁸²

Rozmanitost členů kategorie „pes“ dokládají spojení (*to je*) *každej/každý pes jiná ves* (SČFI 4), respektive *každý pes z jiné vsi/vesnice/dědiny* (Zaorálek, s. 259) pro označení nesourodosti něčeho s něčím (nepodobnosti jednoho psa druhému).

Z konkrétních rysů vzhledu frazeologie zachycuje **hubenost psa**: *být hubený/vyzáblý/vychrtlý jako pes* a okrajově i **nemoc psa** (zakládající se silně na

⁸¹ Viz kapitola o antropocentrismu v jazyce.

⁸² Např. Maxipes Fík byl výjimečný prvotně právě kvůli své extrémní velikosti (Fík se nevejde ani do boudy pro tři psy, proto mu tatínek Áji postaví stáj, viz. Čechura, Šalamoun, 1989, s. 17).

skutečnosti) – např. stížení prašivinou: *připadat si/ být jako prašivý pes*. U konotace hubenosti zmiňme také název konkrétního plemene *chrt*, od něhož tvoříme derivát *vychrtlý* s významem „takový, který vychrtl; vyhublý, vyzáblý“ (SSJČ) a jež se objevuje v přirovnání *být (hubený) jako chrt* (SČFI I), Čelakovský uvádí také *vyhlíží jako chrt – jako sedm drahých let* (Čelakovský, s. 739). Dalším dokladem této konotace je i podstatné jméno *vyžle*, které ve staročeštině označovalo „druh menšího loveckého psa“ a bylo zřejmě přejato „z maď. visla, visza ‘slídicí pes; bdělý’“ nebo z „germ. předlohy, z níž je stíh. wísel ‘vůdce’“ (Rejzek, s. 727). Ještě SSJČ uvádí u *vyžle* významy:

- 1) „(dř.) plemeno menšího loveckého psa slídiče“,
- 2) „pohádková bytost, zprav. malý hubený strašidelný pes“,
- 3) „velmi hubené dítě, řidč. hubený mladý dospělý člověk“.

V novějším SSČ už první dva významy nenacházíme. V důsledku proměňujícího se chápání psa v současné společnosti by nejen v souvislosti s jeho mediálním obrazem bylo možné zvažovat, zda je *hubený* a *prašivý pes* stále aktuální představou českého mluvčího. Např. v Českém národním korpusu SYN2005 nemá spojení *hubený/vyzáblý/vychrtlý jak(o) pes* žádný výskyt, jednou je doloženo literární přirovnání *hubený jako chrt* a *vychrtlá jak chrt*.⁸³

Vlastnost nikoli primárně fyzická, ale projevující se na vzhledu je také **stáří**. Ustálená spojení v češtině zachycují, co se týče věku, pouze psa starého, např. *starýho/starého psa novejm/novým kouskům nenaučíš*, u Čelakovského pak: *těžko starého psa učiti s.* (491), *učiti starého psa štěkati* (s. 624), *starého psa neuč v povod* (s. 491), *starý pes k řetězu nepůjde* (s. 491), *starý pes, starý rektor* (s. 373), *starému psu a starému sluhovi jeden plat, starý čeledín jako starý pes: pryč s dvora, anebo pod lavice* (s. 457). Prvních pět uvedených spojení implikuje, že učení se (resp. zvykání si) novému není ve vyšším věku efektivní.⁸⁴

6.2.1 K částem těla psa

Z částí těla psa jsou frazeologií vyděleny **ocas** a **nohy**, daná spojení však nezdůrazňují tu či onu část jako takovou, nýbrž slouží k ilustraci vlastnosti nebo

⁸³ Verš *jsem bledá jako smrt a vychrtlá jak chrt* pochází z divadelní hry *Dlouhý, Široký a Krátkozraký* z cimrmanovské řady autorů Z. Svěráka a L. Smojlaka a pronáší jej postava Zlatovlásky.

⁸⁴ Srov. spojení *učit starého kocoura myši chytat* v trochu odlišném významu „zkušeného poučovat“ (Zaorálek, s. 135).

zachycují aktivitu, do níž je část zapojena. U ocasu to jsou: *mlít hubou jako pes ocasem* (SČFI 1) ve významu „pořád nekriticky, hodně a obvykle i rušivě něco povídat, říkat“, což dokládá představu toho, že pes vrtí⁸⁵ ocasem, úsloví *stáhnout ocas mezi nohy* založené na skutečném chování psa a metaforické *uřezávat psovi ocas po kouskách* s významem „snažit se něco oddalovat a dělat to s nechutí a po částech postupně“ (SČFI 3). U nohou pak: *tancovat jako když psa zebou nohy* (SČFI 1), *má ze vzteklého psa nohy* (Zaorálek, s. 259). Končetiny u psa jsou akcentovány v expresivním synonymickém výrazu *čtyřnohý kamarád* (Haller, ČSVS I, s. 212). V běžné komunikaci mluvíme o nohou psa také jako o *tlapkách, tlapičkách, packách*, eventuálně i *tlapách* a *pacičkách* (toto dokládají např. názvy obchodu s chovatelskými potřebami *Packa*, společnosti pro výcvik asistenčních psů *Pomocné tlapy*, salonu pro psy *Čtyři tlapy*, veterinární ambulance *4 tlapy* aj.) – všechny tyto výrazy užíváme expresivně i o lidských končetinách.

Ke vzhledu a v pozadí i k jisté vlastnosti/aktivitě psa odkazuje ustálené spojení *psí oči* s významem „pohled, výraz člověka vyjadřující oddanost, věrnost n. vztah podřízenosti vůči někomu, závislost na někom“ (SČFI 2). Vedle *očí* je exponován *čumák* psa v přirovnání *být studené/-ý/-á jak psí čumák*, které buď vztahujeme k vychladlému jídlu nebo k některé z částí těla člověka, je-li „velmi a nepříjemně studená“, nebo je užíváme přeneseně o odměřeném člověku s neosobním jednáním (SČFI 1), téhož významu je pak i neslovesné spojení *studenej čumák* (SČFI 2).⁸⁶

Ustálené je i spojení *to (mu) sluší jako psovi uši* ve významu „to (mu) nesluší“ (SČFI 4), podle toho by tedy *uši* psa v poměru k jeho tělu působily nenáležitě, nejspíš i nepěkně, volba takového spojení však nemusí být ani tak podmíněna opravdovou podobou zvířete, jako spíš požadavkem na rytmičnost spojení a hledáním vhodného rýmu. Velmi podobnou motivaci má i dětská přísaha *na mou duši, na psí uši, na kočičí svědomí* (SČFI 4). Jungmann uvádí též: *pes nepokojný má vždy potrhané uši*. Uši psa se objevují rovněž u dvou lidových názvů rostlin: *psí ucho* (merlík všedobr), *psí uši* (jitrocel větší). Obě rostliny mají větší podlouhlé listy do tvaru více (jitrocel větší) a méně (merlík všedobr)

⁸⁵ SSČ uvádí u slovesa *vrtět* význam „krouživě otáčet“ a jako první příklad zařazuje *pes vrtí ocasem*.

⁸⁶ Spojení *studenej čumák* znamená podle SČFI 2 „nepříjemný, málo lidský člověk ... v jednání těžko přístupný a málo lidský, bez úsměvu“. Pověšme si charakteristiky *málo lidský*, z níž můžeme vyvodit, že kladně hodnotíme to, co je *lidské* v dostatečné míře. A není-li něco *lidské* v tomto smyslu, pak je to označováno skrze výrazy/pojmy ze světa zvířat (nebo obecně světa *nelidského*).

zaobleného trojúhelníku, což by dokládalo představu, že prototypické uši psa jsou pro nás spíše větší s náznakem zašpičatění. Ve stejné lexikální skupině se vyskytuje i *psí jazejček* (jitrocel kopinatý, máchelka podzimní), *psí jazyk/jazyček* (jitrocel kopinatý, užanka lékařská), *psí jazyk lékařský* (užanka lékařská). Všechny uvedené rostliny mají (z laického pohledu) listy dlouhé, užší a zašpičatělé. Mezi další lidové názvy rostlin patří *psí oko* (slivoň obecná) a *psí ocas* (divizna velkokvětá, hadinec obecný) (Průvodce lidovými názvy rostlin, s. 437), známe i rostlinu s botanickým názvem *kandík psí zub* (Průvodce lidovými názvy rostlin, s. 226). Stojí za povšimnutí, jak bohatě jsou v lidových názvech rostlin exponovány právě části těla psa. Zejména ty, která se opakují – ucho/uši a jazyk – můžeme brát z lidského pohledu výraznější, vydělené od zbytku těla.

Ustáleným přirovnáním je také sousloví *lesknout se jak(o) psí kulky* – nenajdeme jej sice ve frazeologických slovnících, ale v na internetu je zachyceno dohromady více než v 10 tisících dokladech (*Měl prý pět sklenek vína, ale očička se mu lesknou jak psí kulky, Po tomhle šamponu se auto leskne jak psí kulky*). Lidově se *psí kulky* říká i lilku černému (Průvodce lidovými názvy rostlin, s. 437).

Okrajovým přirovnáním týkajícím se vzhledu je *mít hlavu jako pudl* s významem „mít nápadně kudrnaté a načechrané vlasy“ (SČFI 1), na internetu nalezneme i doklady na přirovnání *mít oči jako baset / mít basetí oči*, které užitíme o člověku, jehož pohled se nám zdá „smutný“.

V souvislosti s exponovanými částmi zmiňme ještě sousloví *jádro pudla* jakožto „smysl, podstata věci, záležitosti, problému“ (SČFI 2) mající svůj původ v německé legendě o Faustovi. *Pes*, respektive *pudl* je zde zcela abstrahován od zvířete, zastupuje jakoukoli skutečnost, která má hlavní a vedlejší, marginální část, a to pomocí rozdělení pudla na důležitý vnitřek a nepodstatný obal vnitřku – podobně užíváme v češtině i spojení *zakopaný pes* pocházející rovněž z němčiny.

6.3 Pes sám a pes ve smečce

Pes může vystupovat jednotlivě nebo ve skupině. Konotace jedinečnosti se odrážejí ve frazeologii, kde je výraz *pes* užit převážně v jednotném čísle. V současném mediálním obrazu psa jakožto člena rodiny je silně individualizován.

Frazeologie zachycuje i konotace skupinového výskytu: *mnoho psů zajícova smrt* a přirovnání *je jich (tam) jako psů* (SČFI 1) explicitně užívané pro vyjádření většího množství, sdružování psů do většího celku. Množství psů označujeme nejčastěji spojením (*psí smečka (psů)*), Haller k tomuto spojení uvádí ještě *láj* nebo *houf psů* (ČSVS). Podle dokladů na internetu⁸⁷ je dnes běžné aktuální přenesení výrazu *smečka* na označení lidského společenství – *lidská smečka* (v *pondělí ... se naše lidská smečka rozrostla o malou psí slečnu; my, lidská smečka, vrchol evoluční spirály; byla nás pořádná lidská smečka a tak jsme se rozdělili na dvě skupiny*). Stejný zdroj nabízí přes 14 tisíc výskytů spojení *silnější pes mrdá*, které dokládá hierarchičnost smečky pomocí poukazu na pohlavní výběr zvířete.⁸⁸

6.5 S kým/čím se pes vyskytuje

Na prvním místě zmiňme společný výskyt psa a **člověka**, založený na reálném stavu a odrážející se např. v úsloví *pes je nejlepší přítel člověka* (SČFI 4) a v mnoha analogiích a přenesených pojmenováních.

Pes je v českém prostředí nejčastěji spojován s **kočkou**. Vystupují buď v opozici, např. *snášet se jako pes a kočka* (SČFI 1), u Čelakovského najdeme úsloví *laskav naň, co pes na kočku, a kočka na myš* (s. 664) a *bez ženy dům jako bez kočky, a bez muže jako bez psa* (s. 470), nebo jako rovnocenné s podobným polem konotací, např. se oba pojmy pojí s vlastností mlsnosti nebo se stavem únavy. Oběma je jednoznačně nadřazen člověk. Zaměnitelné jsou například v některých spojeních uváděných Čelakovským: *chtíti na kočce kosmatice, a na psu měchury* (s. 209), *neptej se u kočky po koblích a u psa po koláčích* (s. 354). Vedle sebe se objevují i v lidové písničce *Kočka leze dírou* – verš *kočka leze dírou / pes oknem*, v němž vlastně ani jeden nenese žádné hlubší konotace (jsou vybráni jako zvířata žijící u lidského domu, jejichž pojmenování se rytmicky do popěvku hodí), dokládá jejich relativní zaměnitelnost ve specifických kontextech. Přirozený rod obou apelatív nahrává jazykovému pojetí *psa* jakožto mužského elementu a *kočky* jakožto ženského elementu (*bez ženy dům jako bez*

⁸⁷ Vyhledávač Google nabízí téměř 4,5 tisíc výskytů spojení *lidská smečka* (v 1. p. j. č.) na českých webových stránkách.

⁸⁸ Toto spojení se mezi veřejností rozšířilo ve spojitosti s případem braní úplatků ve fotbale, jenž se stal mediálně známým a podle nějž vznikla divadelní hra „Ivánku, kamaráde“.

kočky a bez muže jako bez psa),⁸⁹ k čemuž přispívá i to, že o atraktivní ženě přeneseně říkáme, že je *kočka*. V českém kontextu máme pohádky *Povídání o pejskovi a kočička* Josefa Čapka, v nichž pejsek vykazuje mužské znaky a kočička ženské.⁹⁰

Dále je pes spojován s **vlkem**, což je dáno jeho původem a fyzickou podobností. Dostávají se do opozice, jelikož pes hlídá dobytek zejména před vlky. U obou jsou v češtině konotace hladu, jejich skupina se označuje jako smečka a jedno plemeno psa se nazývá pro podobnost právě *vlčák*.⁹¹ Spíše v oblasti uměleckého textu se objevuje frazém *hodina mezi psem a vlkem*, jmenuje se tak např. básnická sbírka Jana Skácela, divadelní hra Daniely Fischerové a najdeme jej i v románu Jana Tichého s názvem *Třicet dva hodin mezi psem a vlkem* a v mnohých dalších. Mrhačová jej řadí do literárního jazyka a vysvětluje jako: 1) „hodina ranního šírání, ani tma, ani světlo“ a 2) „přeneseně označení pro nějaké dramatické mezidobí charakterizované napětím a nejistotou“ (Mrhačová, 1999, s. 110). Připojme zde ještě výběrově několik úsloví z Čelakovského, která zachycují lidské jednání pomocí vztahu psa a vlka, např.: *pes, který neumí štěkati, přivolává na ovce vlky* (s. 95), *když jdeš k vlku na hody, měj psa s sebou* (s. 302), *nepřizývej vlka ku pomoci na psy* (s. 440). Vlk je zde ve srovnání se psem pojímán jako mnohem větší zdroj nebezpečí pro stádo i člověka.

Ostatní spojení jsou pouze okrajová a většinou mají jediný doklad, např. *živý pes lepší než mrtvý lev* (SČFI 4), *kdo s psy lýchá, s blechami vstává* (Čelakovský, s. 54).

Z pojmů vztahujících se k neživým skutečnostem se pes spojuje s boudou, o níž bude jako o stereotypním příbytku psa zmínka v kapitole následující, a s kostí, stereotypovou potravou psa, viz kapitola 6.6.6. *Pes žere*.

6.5 Lokalizace psa – kde bydlí, žije a kam náleží

Na začátek tohoto oddílu zmiňme něco málo z reálií, které nám pomohou pochopit rozporuplnost stavu zakonzervovaného v jazyce a stavu současného.

⁸⁹ K pojmu *kocour* jsou řazeny mnohé vlastnosti ryze mužské (*mlsný kocour, starý kocour*), vedle toho může *kocour* v menším počtu frazémů zastupovat *kočku* beze změny významu.

⁹⁰ Opozici mužského a ženského v češtině nelze oddělit od gramatického rodu slov, který naše (jazykové) vnímání světa významně ovlivňuje. Pejsek mluví hlubším hlasem, je zobrazován jako větší, kočička je naopak menší a má jemnější rysy a v pohádce *Jak hráli divadlo a na Mikuláše co bylo* kočička říká: „Já budu královna a ty, pejsku, budeš král...“.

⁹¹ SSČ předkládá u hesla *vlčák* význam „pes připomínající zevnějškem vlka; německý ovčák“.

Mnoho z frazeologických spojení totiž existovalo v češtině už před masivní urbanizací ve 20. století, dokládají proto podobu jazykového obrazu světa našich předků. Dříve byl pes v českém prostředí nejčastěji buď spojován s **vesnicí**, kde bylo jeho úkolem hlavně hlídání stáda či domu, nebo náležel k obydlí šlechty, byl jakýmsi povinným vybavením zámku, jelikož byl využíván zejména pro panské hony. Jeho postavení u stavovské society dnes dokládá přirovnání *chodit jako panskéj pes* s významem “chodit bos (v nevhodné situaci, v chladu nebo nedbale)” (SČFI 1).

Jazykové reflexe lokalizace psa jsou od skutečného výskytu zvířete odlišné. V české frazeologii je pes lokalizován do vesnice, např. už zmíněné (*je to každý pes jiná ves*). Vedle vesnice jakožto základního místa výskytu psa v češtině jsou exponovány rovněž místa užšího vymezení – konkrétně **dům**, např. *kde ty jsi, tam netřeba v desátém domě psa* (Zaorálek, s. 259), *bez ženy dům jako bez kočky a bez muže jako bez psa* (Čelakovský, s. 470), či **dvůr**,⁹² např. *býti dvou dvorů pes* (Zaorálek, s. 259). Prostor domu je ohraničen plotem a působnost psa určeného k hlídání majetku tuto hranici nepřekračuje. Přirovnání *chcípnout/pojít (někde) jako pes za plotem / u cesty* s významem „zemřít někde bez pomoci, všemi opuštěn a ponižujícím, nedůstojným způsobem“ (SČFI 1) nejen zachycuje nejnižší postavení psa v rámci (lidského) světa, ale koresponduje i s nutností setrvání psa ve vymezené lokalitě, jelikož mimo ni už zvíře ztrácí své místo ve společnosti.

Čeští mluvčí spojují psa s **boudou**, např. *být (někde) uvázaný jako pes u boudy* (SČFI 1), *i psovi do boudy by vlez, lézti psovi do boudy* (Zaorálek, s. 259), může být rovněž přivázan k **řetězu**, vymežujícímu rozsah jeho pohybu, např. *být uvázaný jako pes na řetěze*. U Zaorálka nacházíme i frazeologické spojení *ani psům pod lavicí (v koutě) pokoj nedat* (s. 260), u Čelakovského *starý čeledín, jako starý pes: pryč s dvora, anebo pod lavice* (s. 457). To implikuje vyčlenění psa na okraj prostoru obývaného námi – lidmi.⁹³ Dokud čeledín slouží svému „zaměstnavateli“, je na dvoře, tj. stále *u člověka*, starý služebník pak odchází *pryč, od, z* – stejně tak je starý pes neschopný plnit své úkoly vykázán *pryč, pod* místo náležející člověku. To neznamena, že by chápání starého a mladého psa bylo kvalitativně odlišné (podobně jako výrazně není ani chápání mladého či starého sluhy). Distinkce je spíše měrová – v kategorii toho, co je

⁹² Výrazy *dům* a *dvůr* mohou v jistém chápání označovat stejnou věc – lidské sídlo. SSČ uvádí mimo jiné u podstatného jména *dvůr* užší význam: „nekryté uzavřené prostranství u domu“.

⁹³ Příznačné je, že čeledín by spadal rovněž do kategorie *cizího* oproti kategorii *svého*.

„pes“, je „starý pes“ nižšího postavení než „pes“ obecně, už ten však na sebe ve většině váže hodnocení negativní. Explicitně je pes lokalizován vždy na periférii světa vnímaného člověkem, je *u* nebo *uvnitř* boudy, tj. vně lidského domu, je *za* plotem, *u* cesty, nikoli na ní, je *pod* lavicí, nikdy ne v centru lidského světa.

Domácí zvířata mají společně, že se vyskytují v blízkosti člověka, jejich místo je *u* člověka a zároveň *pod* ním. Člověk určuje, kde budou žít, vymezuje jim prostor. Staví pro ně příbytky, nesoucí v češtině specifická označení, jež mohou i sama koncentrovat jisté významové konotace.⁹⁴ U podstatného jména *bouda* uvádí SSČ vedle výkladu „zhotovený úkryt (pro psa)“ i „menší jednoduché (dřevěné) stavení, stánek“, „turistická chata“, „střecha auta, dět. kočárku aj.“, ve SNČ je uveden i význam „školní budova“. Vidíme, že i zde nese lexém spojovaný s lexémem *pes* (potažmo skutečnost boudy spojovaná se skutečností psa) i mnoho dalších významových poloh – to vypovídá o tom, že je to zažitý výraz. Jediné domácí zvíře, jehož prostor není v jazykovém obrazu světa pevně vymezen, je kočka – okrajově ji můžeme spojovat se stodolou, v níž loví myši, ale jejíž primární účel není obytný.

Do současného jazykového obrazu psa v češtině se promítá i naše moderní zkušenost, posuny v sociální stratifikaci, proměny hodnot⁹⁵ a struktur osobních vazeb. Právě vytvářená osobní vazba člověka se psem je proměnou, která modifikuje náš jazykový obraz světa. Místo, na nějž je v českém jazykovém obrazu světa lokalizován pes, už není výhradně hluboko pod lidmi, ale přibližuje se jim, dokonce může v určitém kontextu do čistě lidského centrálního prostoru zasahovat. Jazyk tento posun zatím zachycuje sporadicky. V žertu označujeme svá domácí zvířata jako *gaučový pes/psík*,⁹⁶ dokonce i *postelový pes*.⁹⁷ Nežije-li pes venku u domu, jsou mu často v lidském obydlí vyhrazena místa, která už nejsou *vně*, *pod* nebo *za*, ale *vedle*, *na/nahoře*, *s* (člověkem).

⁹⁴ V češtině je *holubník* pro holuby, *kurník* pro drůbež, *králíkárna* pro králíky, *maštal*, *konírna* pro koně, *chlév/chlívěk* pro prasata, krávy, kozy, ovce, *stáj* pro hospodářská zvířata, nejčastěji pro koně, *bouda* pro psa. *Holubník* přeneseně užíváme ve spojení *dělat (si) z něčeho holubník*, u něhož SSČ uvádí expresivní význam „kdykoli si přijít a odejít“. *Kurník* přeneseně znamená „malé nevzhledné stavení nebo místnost“, *králíkárna* říkáme panelovému domu, resp. jeho obytné struktuře (viz Slovník nespisovně češtiny, heslo *králíkárna*), *chlívěk* (nebo též *chlív*) užíváme i ve významu „nepořádek“ nebo také „okénko, políčko nebo kolonka v tiskopise“.⁹⁴ *Stáj* či *maštal* užíváme podle Slovníku nespisovně češtiny rovněž ve významu „skupina závodníků nebo zpěváků pod společným vedením“.

⁹⁵ Fenomémem 20. století se stal sport, pohyb zajišťující zdravý životní styl. Pes je jedním z možných nástrojů, s jehož pomocí může člověk *být sportovní*.

⁹⁶ V ČNK SYN2000 najdeme 2 doklady tohoto spojení, na internetu jich je nepoměrně víc.

⁹⁷ Jen v nominativu se spisovnou koncovkou přid. jména má spojení *postelový pes* na internetu přes 500 výskytů.

6.6 Vlastnosti, stavy, činnosti a prožitky psa

Nejbohatší oblast jazykového obrazu psa se váže k jeho (zvířecím) stavům, činnostem a prožitkům. U jazykové reflexe živé bytosti, zvláště žijící v bezprostřední blízkosti člověka, je akcent této oblasti pochopitelný, zejména z toho důvodu, že je dobře pozorovatelný a většinou i pojmenovatelný a kategorizovatelný.

Mosiołek-Kłosińska ve své stati věnované antropocentrismu zdůrazňuje, že na svět vždy nahlížíme z lidské perspektivy a vzhledem k tomu také vše hodnotíme. Tomu byla věnována pozornost v kapitole o antropocentrismu. Veškeré vlastnosti a stavy, které zvířatům připisujeme, jsou v jazyce kategorizovány vzhledem k lidským vlastnostem a stavům. A nejčastěji jsme konfrontováni s potřebou jazykově zachytit stavy těch zvířat, která máme ve své těsné blízkosti: „Jazyk odráží hlavně ty aspekty života zvířat, které se týkají jejich soužití s člověkem“ (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 72). V našem kulturním a jazykovém prostředí je člověku blízkých několik zvířat. Pomineme-li však zvířata využívaná k přímému získávání potravy a zvážíme-li frekvenci výskytu, můžeme uvažovat pouze o třech zvířatech – o psovi, kočce a koni – jako o těch, jejichž obraz v jazyce by měl být nejbohatší. Proto je tato oblast, v této práci dále členěná, pro jazykový obraz psa v češtině stěžejní.

6.6.1 Vlastnosti připisované psovi

Vlastnosti, které se pojí se psem, jsou velice variabilní a netvoří homogenní skupinu ani co do hodnocení na škále pozitivní–negativní.

Kupříkladu u kočky je exponována divokost (*prskat jako (divoká) kočka, bránit se / škrábat jako (divoká) kočka* (SČFI 1)), mrštnost, jakási elegance pohybu, tedy často rysy odvozené z pohybu a vnějších projevů chování zvířete (*mrštný jako kočka, dopadnout jako kočka na všechny čtyři, chodit/našlapovat jako kočka* (SČFI 1)), ale také falešnost (*falešný jako kočka, lísat se (k někomu) jako kočka* (SČFI 1)), u kocoura je to zejména mlsnost (*mlsný jako kocour/kočka,*

o(b)lizovat se jako kocour (SČFI 1)), a dokonce máme spojení *mlsný kocour* vztahující se nejen na vybíravost v jídle, ale i sexuální lačnost.⁹⁸

SČFI uvádí frazémy spojující psa zejména se dvěma vlastnostmi, jsou jimi **věrnost**: *věrný jako pes*, a **vztekllost**: *vzteklý jako pes*. Oba tyto základní rysy se objevují v několika ustálených spojení. U věrnosti to jsou: *chodit za někým jako pes/pejsek* (SČFI 1), *psi/psovská věrnost* (SČFI 2) a *pes je nejlepší přítel člověka* (SČFI 4). Dalšími doklady jazykově zachycené oddanosti psa člověku, respektive vlastnímu pánu jsou např.: *by ty svému psu nohu uťal, on za tebou poběhne* (Čelakovský, s. 65), *cizímu psu, cizímu koni a cizí ženě nikdy nevěř* (Čelakovský, s. 306) nebo frazémy zachycující opak, ne-věrnost někoho s pomocí užití výrazu *pes*, např.: *vychovat psa na svou nohu* (Čelakovský, s. 638, Zaorálek, s. 260), *pes dvojích vrat mívá hlad* (Čelakovský, s. 268), *býti dvou dvorů pes* (Zaorálek, s. 259). U vzteklosti, prudkosti to jsou: *vzteklý jako p.*, *vyvádět/vyletět jako vzteklej pes*, *vrhnout se na někoho jako vzteklý pes* (SČFI 1), *má ze vzteklého psa nohy* (SČFI 4), v širším smyslu je pak vzteklost **agresí**, jejíž projevy jsou specifikovány jako souboj (nejčastěji rovnocenný, buď v rámci druhu, nebo se zvířetem náležejícím do blízkého prostředí), útok: *být na sebe jako (dva) psi*, *snášet se jako pes a kočka*, *rvát/servat se jako psi*, *vrhnout se na někoho jako psi* (SČFI 1).

Další vlastností psa je **mlsnost**, např.: *olizovat se / chodit kolem něčeho jako mlsný pes* (SČFI 1), ta už ovšem hraničí s momentálním stavem zvířete, pokud bychom oddělovali dlouhodobější vlastnosti a aktuální stavy. Ke stavům a prožitkům se spíše řadí bohatě exponovaný hlad, žízeň, únava či osamělost, proto je rozvedeme v následující kapitole. Zmiňme ještě přirovnání *připadat si / být jako prašivý pes* (SČFI 1), jímž jsme ilustrovali povědomí mluvčích o vzhledu psa a které by se stejně tak dalo vztáhnout k vlastnostem, lépe však rovněž ke stavům a prožitkům.

Některé názvy psích plemen kolem sebe konstruují samostatné širší sémantické pole a fungují pojmově. Pojí se se specifickými konotacemi, většinou jedné konkrétní vlastnosti či atributu, a vytvářejí frazémy, ačkoli ty nebývají vždy zachyceny ve slovnících. Máme přirovnání *být (lakomý) jako chrt*, *vrhnout se na někoho jako chrti* („dravě, útočně“) (SČFI 1), SSJČ uvádí v rámci hesla *buldok*

⁹⁸ SČFI Výrazy *neslovesné* uvádí spojení *mlsný kocour* s významy: 1) „člověk, zprav. muž, kt. je vybíravý v jídle n. má zvláštní zálibu jen v urč. jídlech“, 2) „muž, často starší, chtivý milostných požitků (obyč. platonicky)“.

přirovnání *tvrdohlavý/zarputilý jako buldok* a v neformálním kontextu o někom řekneme, že je *buldok* nebo *buldočí*, tj. člověk jdoucí si za svým, tvrdohlavá osoba. Další frazémy ve slovnících nejsou. Z běžného užívání můžeme ještě v této kapitole zmínit označení osoby *vlčák*, jímž jí přisuzujeme ostražitost, bdělost, až přísné jednání s druhými lidmi.

6.6.2 Stavy a prožitky psa

Mnohé z toho, co by se dalo zařadit ke stavům a prožitkům psa, spadá do mnohem širšího sémantického rámce výrazu *pes* jakožto něčeho podřadného a bezcenného – z toho důvodu *pes* také zažívá hlad či žízeň, je týrán a opovrhován (*připadat si jako prašivý pes* (SČFI 1))⁹⁹ nebo zaháněn, do této významové skupiny náleží i osamělost psa: *být opuštěný jako pes* (SČFI 1) včetně spojení *toulavý pes* (viz dále), řadit bychom sem mohli i stav **únavy**, doložený přirovnáním *být utahaný jako pes/čokl*, které se užívá přeneseně o člověku „v důsledku fyzické i jiné práce, námahy, dlouhé chůze ap.“ (SČFI 1).

Nepříjemný stav vyjadřuje i sousloví *být jako zpráskaný/zbitý pes* ve smyslu „chovat se a tvářit se zaraženě, schlíple, mírně a zahanbeně; mít výčitky svědomí a chováním je vyjadřovat“ (SČFI 1), na druhé straně však říkáme *oklepat/otřepat/otřást se jako pes*, tj. „nic si z toho nedělat, rychle na to zapomenout; být zase jako dřív, brzy zapomenout na výčitky svědomí, nedbat ap.“ (SČFI 1).

6.6.3 Pes hlídá, loví a pomáhá

Stereotypovými činnostmi psa jsou **hlídání** objektu nebo hospodářských zvířat, **toulání** (se), a okrajově také **lovení** zvěře (honění zvěře), činnost záchranná a činnost služební u policie aj. V českých podmínkách se nesetkáváme se psech tažným, zapřažení do povozu a saní u nás náleží zejména koním nebo volům, proto bychom řadili obraz psa jako tažného zvířete i spojení *tažný pes* nebo *psí spřežení* na periferní části přirozeného jazykového obrazu psa v češtině.

⁹⁹ Obraz *prašivého psa* vystihuje např. refrén píseň Daniela Landy *Prašivej pes: Sem prašivej čokl, / prašivej pes / a každou chvíli lituju, / že sem někam vlez, / ženou mě kvalitěm ode všech vrat / a přitom / já mám lidi rád.*

Spojení *hlídací pes* má na internetu přes 7 milionů dokladů a vedle označení zvířete určeného ke strážení nějakého objektu se stalo i vlastním názvem počítačové aplikace a obecně označením buď služby zajišťující bezpečnost počítače, nebo i služby automatického robota upozorňujícího uživatele na jisté změny, kupříkladu slevy zboží atd.¹⁰⁰ Sloveso *hlídat* má podle SSČ dva významy, 1) „dávát pozor (aby se něco nestalo, neztratilo ap.), dozírat, opatrovat“ a 2) „ustavičně sledovat“. V prvním významu ho užíváme, spojujeme-li psa se střežením objektu, u označení automatického robota se *hlídání* objevuje v druhém smyslu, jako permanentní sledování.

SČFI 2 uvádí spojení *hlídací pes* s významem „kontrolní orgán, princip n. zákon zaručující dodržování n. respektování něčeho“. V Českém národním korpusu nalezneme ve verzi SYN2010 189 dokladů a ve verzi SYN2009pub 609 dokladů na spojení *hlídací pes* ve všech tvarech. Uvedené počty napovídají, že se spojení *hlídací pes* stalo rovněž jakýmsi oblíbeným výrazem novinářů. Případy, v nichž je v dokladech ze SYN2009pub *hlídacím psem* myšleno zvíře, které hlídá, výrazně nepřevažují, minimálně stejnou měrou jde o přenesené pojmenování člověka, instituce nebo i nějakého mechanismu. Velkou část ze 609 dokladů tvoří klišé *hlídací pes demokracie*, v tomto smyslu zde najdeme i další příklady (*Senát je spíše hlídací pes legislativního procesu, hlídací pes tuzemského kapitálového trhu* apod.) a příklady ze sportovního slangu označující přeneseně člověka (*hlídací pes Kohler ukončil kariéru; urostlý centr Holík, využívaný jako hlídací pes největších hvězd i coby střelec gólů*).

Se psem se také pojí představa toulání, která je v přímém rozporu s obrazem psa náležejícího k domu a k člověku, hlídajícího dům. Spojení *toulavý pes* najdeme hned jako první příklad u přídavného jména *toulavý* v SSČ. Verze SYN2010 Českého národního korpusu uvádí 128 dokladů spojení *toulavý pes* ve všech tvarech, korpus SYN2009pub dokonce 934 dokladů, z nichž naprostá většina označuje psa, který se toulá (psy, kteří se toulají), přenesené označení člověka je spíše výjimkou. Spojení je rovněž oblíbenou metaforou a přirovnáním v textech písní a v poezii, a to převážně těch nižší umělecké úrovně, v nichž se pojí s osamělostí a nestálostí.¹⁰¹

¹⁰⁰ Viz slogan v nabídce služby *Využijte služby Hlídací pes a nechte si "štěknout" na e-mail aktuální informaci* (např. <http://www.extralastminute.eu/stranka/hlidaci-pes-popis.html>).

¹⁰¹ Hledáním na internetu můžeme najít desítky užití spojení *toulavej pes* v písních/poezii, jen na ukázkou uveďme: *odešla si včera, odejdeš i dnes /odejdeš i zejtra si jak toulavej pes* (text píseň To byl zasej tejdén, skupina *Chcíp lá kočka*), *hádej co zbylo z něj dnes / je sám jak toulavej pes* (text

Ani lovení zvěře ani pomoc při zachraňování nejsou v přirozeném jazyce významněji reflektovány. Spojení *lovecký pes* spadá na hranici jazyka vědeckého a přirozeného, běžně mu rozumíme a pojíme si ho v představě s hony nebo myslivectvím (viz též *myslivecký pes*, nebo z lidové slovesnosti písnička *Skákal pes*, jejíž první sloka zní: *Skákal pes přes oves / přes zelenou louku / šel za ním myslivec / péro na klobouku*), širší konotace, např. přenesení na člověka nebo vyjádření nějaké vlastnosti, ale nezahrnuje. K psu–lovci najdeme u Čelakovského příklady *psův nekrmívají, když jdou na lov* (s. 402), *jak psa krmíš, tak loví* (s. 160).

Spojení *policejní pes* najdeme v korpusu publicistických textů SYN2009pub 1336krát (oproti pouhým 86 výskytům v korpusu SYN2010). Pojí se s výcvikem (*speciálně vycvičený policejní pes*) a můžeme je chápat jak jako součást vybavení policejní jednotky (*muži zákona proto několikrát použili vodní děla a policejní psy*), tak jako aktivní bytosti (*oba muže tam při rozsáhlé pátrací akci objevil a zadržel policejní pes Monty*). Podobné je i *záchrannářský pes* – stejně jako policejní pes vyvolává specifické představy o výcviku, součinnosti s člověkem a službě lidem. Jako zástupce policie se policejní pes objevuje v lidových vtipech o policejním prostředí.¹⁰²

Jmenujme ještě novodobější spojení psa a činnosti, respektive jeho funkce v lidském životě ve spojeních *asistenční pes* (pes, který asistuje), *slepecký pes* (pes náležející (ke) slepci) a ve spojení s nejvyšším počtem dokladů na internetu *vodicí pes* (pes, který vede/vodí). Obecně známé je rovněž slovo cizího původu *canisterapie* označující terapii za pomoci psů a na internetu najdeme několik tisíc dokladů na adjektivní spojení *canisterapeutický pes*. Všechna se pojí s **pozitivními konotacemi pomoci** (např. název organizace *Helppes*, sdružení *Pes pomůže*, společnosti *Pomocné tlapky* – všechny se zabývají výcvikem asistenčních psů), inteligence a oddanosti člověku. Negativní expresivita výrazu *pes* a konotace s ním spojované, jimž se budeme širě věnovat později, jsou zde zcela upozaděny.

písně Bejvávalo, autor *Kejak Jindra*, *víra má je / toulavej pes / co nikdy nepoznal pána / štěká celou noc celou noc až do rána / vidíš mu na očích / nikdo už ho neochočí* (text písně *Víra má je Atlantida*, autor Janek Ledecký).

¹⁰² Např. *Z čeho se skládá policejní pes? / Z policajta, vodítka a vlastního psa*.

6.6.4 Pes a fena štěkají

Základním projevem psa je štěkání. Vedle frekventovaného frazému *pes, který/kterej štěká, nekouše* (SČFI 4) máme také *štěká na něj hrobařův pes* (Zaorálek, s. 259, „očekávání blízké smrti“), *učit starého psa štěkat, sto psů by ho nepřeštěkalo* (Zaorálek, s. 260), *psi štěkají a karavana jde/jede dál, sněds psovi voběd a ted' za něj musíš štěkat, mrtvý/mrtvej pes neštěká, nestojí to ani za psí štěk, ani pes po něm neštěkne* (SČFI 4). U Čelakovského nalezneme další frazeologická spojení ke štěkání: *neštěká pes pro ves, ale pro sebe* (s. 74), *pes, který neumí štěkati, přivolává na ovce vlky* (s. 95), *hafavého psa dále slyšeti* (s. 103), *pes i na svatého zaštěká* (s. 115), což dokládá stereotypnost spojení psa a štěkání.

Výrazy *pes* a *štěkání/štěkat* se spolu nepojí jenom v rámci vztahu konotace, ale i kolokačním významu – výraz *pes štěká* je z hlediska (s)pojitelosti jeho složek konvenční (Pokorný, 2010, s. 220), kolokabilita slovesa *štěkat* je primárně téměř omezena na spojení s výrazem *pes*.

Štěkání však není jediným zvukovým projevem psa. Může *štěkat, hafat, ňafat, rafat, bafat, blafat, výt, kňučet, kničet, kníkat, skučet*, všechna tato slovesa jsou onomatopoického původu a některá z nich jsou utvořena z citoslovcí: *haf, ňaf, raf, baf* a vedle nich užíváme i podstatná jména: *hafan, hafík, ňafík* aj. V rámci uvedených sloves můžeme vydělit skupinu sloves s primárním významem běžného, aktivního projevu vzhledem k něčemu, někomu druhému, který může vyjadřovat či doprovázet různé stavy zvířete (pokud bychom mluvili v termínech lidských pocitů a stavů, pak např. radost, strach, obrannou reakci, agresi, jistou komunikaci s členy téhož druhu aj.), např. *štěkat, ňafat* atd., a skupinu sloves se specifickým významem „vydávat vysoký, pronikavý, zprav. naříkavý hlas“ (SSJČ), např. *kňučet, kničet*. Slovesa z druhé námi naznačené skupiny se neomezují výhradně na spojení se psem či příbuznými druhy zvířat a mohou být užita i jako expresivní označení vydávání zvuku někým jiným než psem (např. *kničí* i prase, sekundárně expresivně i *dítě kňučí*).

Primárně je štěkání pouze projevem psa, přeneseně se však slovesa *štěkat* užívá i o člověku, zvláště o ženě, ve významu „ostře, pronikavě mluvit, křičet“ či „hubovat, nadávat“¹⁰³ a najdeme i přirovnání, že někdo *štěká jako fena*.¹⁰⁴

¹⁰³ SSČ užití v obou významech hodnotí jako hovorové, expresivní.

V substantivní podobě známe expresivní podstatné jméno *štěkna* označující nejčastěji hádavou ženu, podle SSJČ má významy: 1) „štěkavá fena“, 2) „hubatá, nadávající žena“, a v češtině je rovněž expresivní sloveso *štěkat se* v jednoduchém významu „hádat se“.

Jungmann uvádí dále podstatné jméno *štěkárna*: „místo, kde štěkají psi“ a *štěkavec*: „štěkavý pes“, přeneseně také „jazykotepec, žvác, darmotlach, tlučhuba“. V SSČ najdeme u hesla *štěkot* i příklad přeneseného expresivního užití *štěkot kulometu*. To vše dokládá, že (psí) štěkot je v našem obrazu světa spojen s něčím nepříjemným, příliš hlasitým a naléhavým.¹⁰⁵

Psí štěkání dalo základ i místnímu jménu. V Jihočeském kraji leží městyš *Štěkeň*, u něhož Profous a Svoboda uvádějí, že vzniklo „přivlastňovací příponou - *jb* z osobního jména *Ščekna* ... a znamenalo *Štěknův* ... Toto příjmení povstalo z apelativa *štěkna*, které je v nové době jen v rodě ženském a znamená „ženská štěkavá, hašteřivá“..., ale ve staré době bylo také v rodě mužském ... srov. s ním potupná deverbativa *klepna, běhna, chlubna*“ (Profous, 1957, s. 295).

Jak bylo řečeno výše, v našem jazykovém obrazu světa je pes spojován s vlkem. To se ukazuje mimo jiné i na slovese *výt*. SSJČ uvádí ve výkladu hesla *výt* explikaci s příklady, v nichž figurují pojmenování obou zvířat: „(o psech, vlcích ap.) vydávat pronikavý, naříkavý, táhlý hlas“. I zde můžeme sledovat přenesení výrazu užívaného v oblasti označování zvířat a zvířecího do sféry lidského, viz druhý výklad uvedený v SSJČ: „projevovat se silným hlasem, zvukem, zvl. pronikavě naříkat, bědovat, sténat“.

6.6.5 Pes kouše

Vedle zvukového projevu je podobně v češtině exponována skutečnost, že pes kouše. SSČ uvádí sloveso *kousat* s významy: 1) „rozmělnovat (potravu) zuby (kusadly)“, 2) „napadat zuby (kusadly)“. V prvním uvedeném významu užíváme sloveso ve spojení s libovolným živočichem majícím zuby, které jsou nutnou a postačující podmínkou pro kousání, v druhém smyslu užíváme *kousat*

¹⁰⁴ Hlasový projev tohoto typu bývá přisuzován ženě, proto se zde setkáváme s jednou z mála rodových diferencí v jazykovém povědomí mluvčích o psu. Přirovnání *štěkat jako pes* v totožném významu se objevuje také, tudíž rozlišení nebude tak silné.

¹⁰⁵ Srov. např. s tichým projevem myši nebo kočky. Projev toho či onoho domácího zvířete bývá součástí povědomí mluvčích hlavně v podobě citoslovcí, která si s hlasovým projevem zvířat spojujeme a která se v různých jazycích liší.

u jakéhokoli živočicha, který nás ohrožuje zuby, nebo dokonce jen něčím obdobným. Kromě psa si v přirozeném jazyce spojujeme „zuby“ a „kousnutí/kousání“ se žralokem, hadem, klíštětem, okrajově s koněm či myší, a dokonce i s komárem¹⁰⁶ (např. *kousnutí komára, byl jsem celý pokousaný od komárů*).¹⁰⁷ Ve spojení se psem, zejména pro označení něčeho, co se stalo, co již proběhlo a zanechalo následek, užíváme často dokonavé sloveso *pokousat*,¹⁰⁸ u něhož SSČ uvádí význam „několikerým kousnutím poranit“ a příklady *pes ho pokousal, být pokousán od komárů*. Slovesa *kousnout, kousat, pokousat, zakousnout* jsou tranzitivní, z formálního, ale i významového hlediska vždy vyžadujeme doplnění agenta: kdo/co a pacienta: koho/co. Říkáme *kouzl mě pes*, rodič varuje dítě před neznámým psem slovy *ať tě nekousne*. Kousání psa se v jazyce zrcadlí v příslovích *pes, který/kterej štěká, nekouše, pes psa nekouše* nebo *mrtvý/mrtvej pes nekouše* (SČFI 4).

Kousání je se psem spojeno natolik, že vedle přirovnání v běžném významu, tj. že někdo někoho kousl, pokousal aj., nacházíme na internetu i mnohá přirovnání nedoslovná. SSČ uvádí jako hovorové užití *kousat* ve smyslu „působit palčivý, svědivý pocit“, na internetu najdeme doklady přirovnání typu *svetr, co kouše jako pes*, ve SNČ najdeme u *kousnout se* i výklad „zaseknout se (obv. o strojích, převodech apod.)“ a v tomto významu nacházíme v úzu užití typu *při trochu špatném signálu se to kouše jako pes*. I v případech, kdy jsou slovesa *kousat/kousnout* užitá v hovorovém nebo slangovém významu, zůstává přítomen odkaz k činnosti prováděné zvířaty, z hlediska české kulturně-jazykové zkušenosti a přijímanému stereotypu je to odkaz k *pokousání psem*.

Pes nejen *kouše*, ale také *hryže*, a to zejména kosti, případně jinou potravu, např.: *nemůže-li pes kosti hrýzti, bude ji lízati* (Čelakovský, s. 153).

¹⁰⁶ V jazyce vědeckém se napadení komárem neoznačuje jako kousnutí, ale jako bodnutí, komár má bodavě-sací ústní ústrojí (zdroj: <<http://cs.wikipedia.org/wiki/Kom%C3%A1r>>).

¹⁰⁷ Příklady převzaty z hojných dokladů na internetu nalezených před vyhledávač Google.

¹⁰⁸ Jen spojení *pes pokousal* má na internetu přes 23 tisíc výskytů, spojení *pokousal pes* přes 13 tisíc výskytů. Zejména v publicistických textech na internetu jsou v analogickém spojení hojně užívány i názvy plemen psů: *doga pokousala* (přes 100 výskytů), *pokousala doga* (cca 1 000 výskytů), *pitbul(l) pokousal* (cca 6 500 výskytů), *pokousal pitbul(l)* (cca 800 výskytů), *rotvajler pokousal* (cca 2 500 výskytů), *pokousal rotvajler* (cca 3 000 výskytů). Srov. výskyty se slovesem kousnout: spojení *doga/pitbul(l)/rotvajler kouzl(a)/kousnul(a)* či *kouzl(a)/kousnul(a) doga/pitbul(l)/rotvajler* najdeme na internetu v maximálním počtu 9 výskytů. Výběr plemen pro hledaná spojení se řídil společenskými stereotypy o agresivních plemenech psů.

6.6.6 Pes žere

Další činností psa, která se váže k předchozímu, je konzumace potravy. V češtině máme přirovnání *olizovat se / chodit kolem něčeho jako pes, hladový jako pes* (SČFI 1), která však nespadají ryze do oblasti aktivity, ale toho, co ji podmínilo či co ji doprovází. Zejména starší frazeologie, nahlédneme-li do Čelakovského, vztah psa a jídla hojně zachycuje, např.: *dobrá psu moucha, chlapovi řepa* (s. 231), *psu hladovému všechny dobré kousky ve snu na oči lezou* (s. 233), *neptej se u kočky po koblihách a u psa po koláčích* (s. 354), *ví pes, čím sádlo snědl* (s. 449), *za jídlo pes slouží* (s. 459), *psa kusem chleba spokojíš* (s. 669), *slaninu psu svěriti* (s. 685), *poruč psu koblihy* (s. 685), *dal psu hlídati sádlo (maso)* (s. 685).

Můžeme vydělit tři tematické akcenty, **mlsnost** a **vyhládllost** psa, schopnost psa sníst cokoli,¹⁰⁹ což úzce souvisí s vyhládllostí, a to, že jídlo se ke psu dostává prostřednictvím člověka, jelikož je jím krmen. Třetí vymezená skupina konotací má v pozadí skutečnost, že pes člověku slouží¹¹⁰ a za to od něj dostává odměnu v podobě potravy – **člověk psa krmí**. Zejména o domácích zvířatech říkáme, že jim potravu dáváme:¹¹¹ *dát psovi (co), dát psovi žrát/nažrat*. I způsob podávání potravy psovi zachycený v následujících ustálených spojeních podtrhuje podřazenost zvířete člověku, jelikož potrava se mu nejen *dává*, ale i *hází*: *házet něco někomu jako psovi (kost)* (SČFI 1), *hoditi psu kost* ve významu „nepatrnou almužnu dát“ (Zaorálek, s. 259). Čelakovský však uvádí i spojení, v nichž je krmení (cizího) psa vyjádřením dobrého vztahu k jeho majiteli: *kdo hosta rád vidí, i psa jeho nakrmí* (s. 500). Nelichotivé hodnocení lakomého člověka zachycuje spojení *neběží od něho psi s koláčky* (s. 653), u něhož Čelakovský uvádí v závorce význam „nepředá se“. Takové spojení je spíše humorné či s ironickým podtextem, protože spojuje psa s potravou zcela „nepší“ a implikuje, že člověk lepšího charakteru by koláčky psovi dal.

¹⁰⁹ V češtině bychom našli i výjimku, která dokládá, že pes nesežere cokoli, a to spojení *má ho rád jako pes cibuli* (Čelakovský, s. 664), které Čelakovský uvádí v okruhu frazémů zachycujících nelibost někomu vůči někomu.

¹¹⁰ SSČ uvádí u slovesa *sloužit* 8 významů, z nichž v kontextu toho, co pes dělá u/pro člověka, jsou relevantní tyto: 1) „být nápomocen službou, obsluhovat, posluhovat“, 2) „pracovat ve službě, jako sluha, služka“, 3) „konat nějakou činnost ve prospěch, v zájmu někomu, něčeho“, 4) „být užíván, určen, mít úlohu, funkci ap.“.

¹¹¹ Podobně pak *dáváme jíst* (expresivně *žrát*) i lidem – těm, o které se staráme, které zabezpečujeme, např. manželka manželovi, matka dětem.

Už ve spojení s jídlem se k psovi váží silné negativní konotace, které detailně rozebereme v samostatných kapitolách. Například pokud o někom řekneme, že by *od něho ani pes kůrku nevzal* (SČFI 4), vyjadřujeme tím, že by ani zvíře nanejvýš mlsné a hladové od daného člověka nepřijalo potravu, natolik je špatný. A pokud k nějakému pokrmu poznamenáme, že *by to ani pes nežral*,¹¹² hodnotíme tím jídlo dosti negativně.¹¹³

Zaorálek uvádí ještě ustálenou otázku *jak ti žere pes?* ve významu „jak se ti daří?“ (Zaorálek, s. 259), ve čtvrtém díle SČFI je obdobné: *jak vám žere pes?* (SČFI 4) s tímž významem. Současných dokladů na internetu na toto spojení, užívané hlavně při pozdravu,¹¹⁴ je velmi málo.¹¹⁵

Stereotypovou potravou psa je **kost** (z Čelakovského: *nemůže-li pes kosti hrýzti, bude ji lízati* (s. 153), *kde dva psi kost jednu hryzou, brzo se sperou* (s. 296), dále pak přirovnání *tahat/rvát se o něco jako psi o kost* (SČFI 1)). Na příkladu psích kostí můžeme rovněž sledovat, jaký stereotyp se pojí s kostí – stačí se podívat, jaký tvar mají v dnešní době pochutiny pro psy, nejčastěji z hovězí kůže, hračky i rozličné přívěsky představující tvar kosti.

V české zlidovělé písni *Pes jitřničku sežral*, mající své analogie i v jiných jazycích, se pes pojí také s jitřnicí (např. v anglické verzi je to *crust of bread*, kůrka chleba).

6.6.7 Pes útočí – kočka se brání

Do předchozího sémantického okruhu bychom mohli řadit i některé jazykem zachycené a ustálené odkazy k pŕtkám psa, protože pes útočí primárně čelistmi a zuby. Česká frazeologie nejednou zachycuje psa útočícího na jiného psa: *být na sebe jako dva psi, rvát se / servat se o něco jako psi* (SČFI 1)¹¹⁶ či na člověka: *být na někoho jako pes, vrhnout se na někoho jako (vzteklí) psi, vyvádět/vyletět jako vzteklej pes* (SČFI 1), *vychovat psa na svou nohu, pes na něm nemá co trhnout* (Zaorálek, s. 258). Pes získává dokonce status nástroje, zbraně člověka

¹¹² Totožný význam má spojení *to by ani prase nežralo*.

¹¹³ Oboje znamená, že pes je pro nás tím, kdo/co přijímá jídlo téměř za jakýchkoli okolností, a pokud tak neučiní, implikuje to nejhorší možné hodnocení člověka, který jídlo podává, nebo jídla samotného. Více viz následující kapitola.

¹¹⁴ Např. *ahoj čmáro! jak ti žere pes?*

¹¹⁵ Vyhledávač Google nabízí 20 dokladů na spojení *jak ti žere pes*.

¹¹⁶ Srov. *pes psa nekouše* (Čelakovský, s. 52), *náš pes a jejich pes jedli z jedné mísy* (Zaorálek, s. 259).

obrácené proti někomu jinému: *pouštět/pustit na někoho psa, pustit psa/psy ze řetězu* (SČFI 3). Oproti tomu *kočka* se jako původce šarvátky kromě lovu kořisti jednoznačně neobjevuje, nýbrž se útoku někoho jiného brání: *bránit se / škrábat jako kočka*,¹¹⁷ *prskat jako (divoká) kočka/kocour* s významem „zlostně, varovně a bojovně reagovat, postavit se do výhružného postoje a snažit se tak druhého od útoku, doteku ap.“ a „prudce, nespokojeně a rozzlobeně začít prskat a (někomu) nadávat, hrozit, popř. něco vyplivovat“ (SČFI 1). Uvedený rozdíl se přenáší i na člověka – pokud někoho napadáme, jsme *jako (vzteklej) pes*, pokud se bráníme, jsme *jako kočka*. Pes a kočka jsou také chápány jako opozice v přirovnáních, která je staví do vyrovnaného konfliktu: *být na sebe / snášet se jako pes a kočka / kočka a pes / kočka se psem* (SČFI 1) – u tohoto přirovnání slovník uvádí, že se používá o dětech, sourozencích, kolezích ap. (SČFI 1), což dokládá, že právě v tomto spojení se stírá rozdíl toho, kdo se brání a kdo útočí, pes a kočka zde vystupují primárně jako příklad protikladu (srov. *to je jako oheň a voda* (SČFI 1)).

Vedle toho, že útočí, že může někoho pokousat nebo se poprat s jiným psem (kočkou), je pes zejména cílem útoku ve smyslu pasivního objektu lidského konání a vztahování se ke světu. Této zásadní části jazykového obrazu psa v češtině budeme věnovat následující kapitoly.

6.7 Pes jako ten nejnižší člen společnosti

Jako jednu z vlastností jazykového obrazu světa jmenuje Vaňková **axiologičnost**, totiž nestálou přítomnost hodnocení skutečností, které se vždy odvíjí od nejvyšší hodnoty, tj. všeho, co je „lidské“ (Vaňková, 2005, s. 54). V tomto bodě axiologičnost koreluje s **antropocentrismem**. Výraz *pes* má v češtině bohaté negativní konotace a jeho obraz jako té nejnižší, poslední bytosti, něčeho bezvýznamného a špatného vykazuje ze značné míře principy obou těchto vlastností jazykového obrazu světa.

Pes není spojován jen s hubeností, nemocí nebo útokem, ale objevuje se v rozmanitých příkladech jako pojem s konotací něčeho/někoho nízkého, bezvýznamného, toho posledního v rámci celého komplexního společenství. Takové jazykové konotace psa jsou odrazem skutečnosti, jež se projektuje i v sémantice derivátů výrazu *pes*, ve frazeologii aj.

¹¹⁷ Přirovnání *škrábat/drápat jako kocour* znamená něco úplně jiného, podle ČSFI 1: „psát nehezky, neelegantně“.

V následujících kapitolách se pokusíme tyto negativní konotace uceleně popsat. Některé náležejí do komplexních oblastí (pes jako cíl lidského útoku, pes a smrt, nadávka *pes*), některé jsou jen ojedinělé a můžeme je zde jmenovat právě na základě stanovení takto širokého, a přesto vnitřně provázaného, sémantického rámce.

Anusiewicz píše, že konotace výrazu *pes* „jsou v polštině i v jiných evropských jazycích pozoruhodně negativní“ (Anusiewicz, 1994, s. 148).¹¹⁸ **Bezvýznamnost, bezcennost, nemoc, „žravost“, opuštěnost, agrese** aj. tvoří základní sémantický okruh pojmu *pes* v češtině. Pokud bychom si to neuvědomovali, nemohli bychom z pozice člověka současnosti porozumět tomu, proč se pes v jazyce takto odráží, jestliže skutečnost je velmi odlišná. Je evidentní, že dnes se pes stále více přibližuje na úroveň člověka, přidružené výrazy se nahrazují jinými, jemnějšími, ale naprosto zásadní rozpor s negativním obrazem můžeme sledovat i bez ohledu na současný stav společnosti v užitích s výrazně pozitivní konotací: *věrný jako pes* (SČFI 1), *psí/psovská věrnost*(SČFI 2), *pes je nejlepší přítel člověka* (SČFI 4), *psí láska* aj.

Mnohé z negativních konotací se zakládají na historických reáliích a zkušenosti člověka se psem. Vajdlová ve své stati přibližuje přístup k psovi ve středověku. Byl ovlivněn biblickým kontextem, v němž byl chápán buď jako „symbol špatnosti a odchýlení se od víry“, nebo jako podřadný tvor. Vedle toho pak autorka jmenuje staročeský překlad *Ezopových bajek*, kde je pes „chamtivé, chtivé a vypočítavé stvoření“, a *Novou radu* Smila Flašky z Pardubic, v níž „pes místo o zásadách dobrého a spravedlivého panování mluví o zábavách, družnosti a rozptýlení“ (Vajdlová, 2004, s. 140).

V *Novém biblickém slovníku* se pak o psovi dočteme: „Všeobecně se přijímá, že pes byl prvním ochočeným zvířetem a že v pozdní době kamenné ho lidé měli u sebe v mnoha částech světa. Většina znalců považuje za předka všech různorodých plemen domácího psa vlka. V mnoha oblastech Východu je pes stále ještě ponejvíce saprofágem. Nepokládal se za nečisté zvíře kvůli tomu, že likvidoval odpadky, ale již svou podstatou a představoval potenciálního nosiče nákazy, takže nebylo možné se ho dotknout, aniž by se člověk poskvřnil“ (*Nový biblický slovník*, s. 1160).

¹¹⁸ V originále: „konotacje w języku polskim i w innych europejskich są wybitnie negatywne“.

6.7.1 Pes jako objekt špatného zacházení

Už přirovnání základního postoje a přístupu někoho k někomu (jako) *k psovi: jednat/zacházet s někým jako se psem* v sobě nese konotace, že se *psem* zacházíme tím nejkrutějším a nejhorším způsobem, podle slovníku: „pohrdavě, hrubě a pánovitě; vyvyšovat se nad někoho a zlovolně a různým způsobem ho týrat a ponižovat“ (SČFI 1). Pes a člověk se tu dostávají do jednoznačné opozice – „lidské“ je nahoře, pes je dole a vystupuje jako pasivní cíl lidského jednání. Haller uvádí výraz *pes* jako synonymický u hesla *člověk podřízený* s příkladem *jsem snad tvůj pes, že si na mne tak houkáš?* (ČSVS 3, s. 443). Špatné zacházení se *psem* je, dalo by se říct, běžné, totéž zacházení s člověkem je však příznakové a je hodnoceno jako nesprávné.

Pes dokonce funguje jako prototypický zástupce týraného tvora,¹¹⁹ spojení *zkusit jako pes / zkusit víc/hůř než pes, mít se jako pes* s významem „velmi a bolestně trpět; být týrán, omezován, pronásledován ap.“ je analogické přirovnání *zkusit jako zvíře* (SČFI 1).

Výraz *pes* vystupuje v ustálených spojeních jako objekt fyzického napadání. Do tohoto sémantického okruhu by spadala následující ustálená spojení: *zbít/zastřelit někoho jako psa* s významem „krutě, drasticky někoho hodně zbít, fyzicky potrestat nebo nemilosrdně, popř. brutálně zabít“, *být/chodit jako zpráskaný/zbítý pes* ve smyslu „chovat se a tvářit se zaraženě, schlíple, mírně a zahanbeně; mít výčitky svědomí a chováním je vyjadřovat“ (SČFI 1), *kdo chce psa bít, hůl si (vždycky) najde*, které užíváme ve významu „pokud člověk chce (právem či neprávem) potrestat, poškodit jiného, vždy si najde záminku nebo prostředek, jak to udělat“ (SČFI 4), *uřezávat psovi ocas po kouskách* (SČFI 3, význam viz výše), u Čelakovského najdeme ještě alternativní *kdo chce psa oběsiti, snadno oprátku najde* (s. 423). Z reálného stavu vychází jazykové zachycení odehnání psa od sebe směrem pryč, respektive nemožnosti takové (běžné) odehnání provést: *nemá, čím by za psem hodil* s významem „je krajně, zcela chudý a nemá vůbec nic“ (SČFI 4), Zaorálek pak uvádí analogické *nemá, čím by psa uhodil* (s. 260).

Tuto oblast můžeme ještě rozšířit o české toponymum *Odřepsy* s původním významem „ves odřepsů, to jest vyděračů“ (Profous, 1951, s. 253).

¹¹⁹ SČFI 1 uvádí ještě obdobné *zkusit/zkoušet jako kůň* s významem „velmi mnoho vytrpět, zvl. bolestí n. hladem, žízní n. námahou ap. n. psychicky přikřořím“.

Pes je také tím, k čemu se člověk vztahuje z pozice nadřazeného a vůči čemu tuto nadřazenost uplatňuje v širokém spektru možných jednání. Mezi ně patří verbální útok: *vynadat/nadávat někomu jako psovi, být / utrhnout se na někoho jako na psa* s významem „neprávem, nevysvětlitelně nebo neočekávaně druhému vztekle, hrubě, odmítavě a krátce něco odpovédět nebo něco nepříjemného, kritického říct“, způsob udělování práce někomu jinému z vlastní pozice nadřazeného: *honit někoho jako psa* ve významu „... opakovaně někomu přikazovat další práci, úkoly a nenechat ho chvíli oddechnout n. zahálet“ nebo ponižující způsob poskytnutí něčeho, nejčastěji potravy nebo předmětu, někomu jinému: *hodit/házet někomu něco jako psovi* ve významu „opovržlivě nebo zlostně a urážlivě někomu něco hodit“ (SČFI 1). I to, co je psovi člověkem poskytováno, co mu kategoricky náleží, je nižší kvality, než co je lidského, např. spojení *žrádlo pro psa* nese význam „nekvalitní, špatné, nechutné až odporné jídlo“ (SČFI 2), už zmíněný frazém *to by ani pes nežral* v sobě implicitně – podstatné je zde *ANI pes* – skrývá, že pes obvykle žere něco podřadného.

6.7.2 Umírání a smrt psa

O smrti zvířat běžně v češtině mluvíme s pomocí sloves *uhynout/zhynout, pojít*, dnes už knižního *zcepenět*, expresivních *zdechnout, chcípnout* aj. Jedním z důkazů posunu vnímání zvířat, která jsou nám nejbližší, je i změna lexika právě v této oblasti – dnes říkáme *umřel/a mi pes/kočka*, dokonce i *zemřel/a mi pes/kočka*. Přivlastňovací zájmeno odkazující k vlastnění zvířete člověkem má i v podobných slovesných konstrukcích podstatný význam a vypovídá o našem citovém postoji ke zvířeti.

V češtině se však stále s pojmem „pes“ spojuje jiný koncept smrti a umírání, spadající do oblasti vyčlenění psa na okraj společnosti. Smrt psa je tou nejhorší možnou smrtí, viz *chcípnout/pojít (někde) jako pes za plotem / u cesty* s významem „zemřít někde bez pomoci, všemi opuštěn a ponižujícím, nedůstojným způsobem“ (SČFI 1). U Čelakovského najdeme substantivní spojení *psu psí smrt* (s. 379), latentně vyvozující z přisouzení špatných vlastností psa nějakému člověku právo adekvátní smrti, tj. té nejhorší. Smrt psa v jazykových analogiích zastává i prostou intenzifikační funkci, jejíž početné doklady uvedeme v následující kapitole – je-li nějaká činnost obzvlášť „krajně náročná a

vyčerpávající“, říkáme *to by pes chcíp/chcípнул* (SČFI 4) a spojením *tady chcíp/chcípнул pes* (SČFI 4) označujeme místo nudné, na kterém se neděje nic (doslovně – zemřel tam i ten poslední ze všech).

Je-li pes mrtvý, ztrácí jakoukoli případnou hodnotu včetně schopností, vlastností nebo aktivit, které jsou živému psu v češtině přisuzovány. Konotace bezcennosti se tak ještě prohlubují: *mrtvej/mrtvý pes nekouše* stejně jako *mrtvej/mrtvý pes neštěká* znamená „kdo ztratí moc, vliv ap., přestává být i (svými výhruškami) nebezpečný“ (SČFI 4). Ouředník vysvětluje biblické spojení *honit/pronásledovat mrtvého psa (a blechu jednu)* jako „řešit neexistující problémy“ (Ouředník, 1994, s. 152).

6.7.3 Co „ani pes“ nedělá

Další doklady sémantického okruhu zahrnujícího nízkost a bezvýznamnost psa jsou dílčí. U frazému *to by ani pes nežral* jsme poznamenali, že podstatnou roli v implicitně přítomném hodnocení hraje částice *ani* ve spojení *ani pes*, které dokládá, že pes je chápán jako poslední člen řetězce, který by ještě tu danou činnost prováděl, např. pes je ten poslední, který by ještě toto sežral, něco horšího by už nežral *ani* on, tudíž nikdo. Sem spadají frazémy *nevědět ani, je-li pes hovado* ve smyslu „nevědět nic, býti hloupý“ (Zaorálek, s. 259), *ani pes po tom/něm neštěkne*, tj. vůbec nikdo, *ani psa by tam/ven (člověk) nevyhnal* (o nepříznivém počasí), tedy tam by nešel nikdo. Řadit sem můžeme i frazém *pes by (v)od něj kůrku/kůrky (chleba) nevzal* s významem „nikdo s ním nechce jednat, mluvit, nikdo se s ním nechce stýkat; je teď obecně opovrhovaný“, kterým naznačujeme špatné postavení jiné osoby, zejména „v důsledku pomluvení, špatné pověsti ap.“ (SČFI 4). I zde cítíme zmíněné *ani*, v jehož rámci je *pes* tím posledním členem společnosti, který by to či ono ještě učinil. Zaorálek uvádí ještě další frazémy obdobné významové struktury: *to by ani pes neuhodl* („vůbec nikdo by to neuhodl“), *ani pes o něho nezavadí* („vůbec nikdo si ho nevšimne“), *ani pes ho nepoští* („nikdo si ho neváží“) (s. 259), *ani psa tam nepotkáš* („je to tam pustá krajina“) (s. 260), *to se nehodí ani psovi na opatky* („je to bezcenné“) (s. 236). A *ani* můžeme zaměnit za *dokonce i*, například u spojení *na to (ti) sere pes / sere pes na bez* (SČFI 4) označující takovou situaci, která *ani* psa nezajímá – *dokonce i* pes ji přehlíží.

6.7.4 Co pes neumí

Negativní expresivitu v sobě mají i úsloví, v nichž je pes stavěn do pozice toho, kdo provádí nějakou činnost, kterou neumí, není k ní způsobilý. Tato oblast konotací je v jazyce zachycena spojením psa s činnostmi, které ve skutečnosti neprovozuje, nebo je umístěn tam, kde obvykle není jeho místo: *jde mu to jako psovi pastva; kouří, jako když se pes pase* (SČFI 4), *být někde platný jako pes v kostele* (SČFI 1). Vystupuje také prostředek pro vyjádření nemožnosti něčeho: *dojit psa* (Zaorálek, s. 260).

Trochu jiné hodnocení vyvolává přirovnání *je to rovné/křivé jako když pes chčije* s významem „je to nehezky, neuměle nebo nepříjemně křivé, zcela nerovné“ (SČFI 1). Pes v tomto případě koná svou obvyklou činnost, ale přeneseně řečené o konání člověka zachycuje neumělý a špatný výsledek této činnosti. Není to tedy pes, který by něco neuměl, ale člověk to neumí, postupuje-li jako pes.

6.7.5 Dílčí příklady konotací bezcennosti a podřadnosti

Výrazy *pes* a *psí* jako nositelé podřadnosti a nicotnosti toho, s čím se pojí, figurují také v ojedinělých typech úsloví.

Slovesné výrazy *být ve psí / vepsí* (*přijít ve psí / vepsí, přivést něco ve psí / vepsí*) se vztahují k „velmi špatné, popř. bezvýchodné situaci ... být zcela zmařený, pokažený“ (SČFI 3). Pes vystupuje i jako nejnižší jednotka škály pro hodnocení něčeho – spojení *pod psa* vyjadřuje „krajně nepříjemné hodnocení“ (SČFI 2), např. o vlastním stavu: *je mi pod psa* nebo o nějaké dovednosti: *umím to pod psa*. Ze Zaorálka můžeme ještě připojit spojení *nestát za psa*, tj. „nestát za nic“ (s. 260).

O stejně špatných alternativách řekneme *je to jeden pes* (ČSFI 4), jako *psí víno*, tj. nepravé/podřadné, označujeme rostlinu loubinec pětिलistý (SSJČ)¹²⁰ a negativní konotace nese i spojení *nasadit někomu psí hlavu*¹²¹ ve významu „pomlouvati, očerňovati někoho nenávisťně a opakovaně; přisuzovati někomu to

¹²⁰ V publikaci *Průvodce lidovými názvy rostlin* najdeme i další lidová pojmenování, kde adjektivum *psí* vyjadřuje nepravost, podřadnost, např.: *psí česnek, psí fialka, psí heřmánek, psí jahoda, psí květ, psí mrkev, psí petržel, psí růže, psí tráva, psí třešně* (Průvodce lidovými názvy, s. 436–437) – v naprosté většině označujeme těmito názvy jedovaté rostliny nebo plevel.

¹²¹ SČFI 2 uvádí přesně heslo *strčit na někoho / strkat na někoho / nasadit někomu psí hlavu*.

nejhorší“ (ČSFI 3). Pokud někdo nebo něco *dělá/vyvádí/provádí psí kusy*, chová se „neobvykle a krajně divoce, zuřivě, popř. nerozumně“ (SČFI 3), nedělá tedy nic dobrého. O společně žijícím, leč nesezdaném páru říkáme, že spolu *žijí na psí knížku* (SČFI 3). Takový způsob života bereme jako neobvyklou, podřadnou alternativu k tradičnímu manželství po sňatku, lexém *pes* tu tedy opět nese konotace něčeho kvalitativně nižšího.¹²² Spojení *ta si tyká se psy* o necudné ženě dnes už neužíváme (na internetu nenajdeme jediný doklad), ve svém výčtu ho ještě uvádí Zaorálek (s. 260).

Na okraj zmiňme ještě analogii *být opilý/vožralej jako doga* často se objevující v úzu pro vyjádření značné opilosti – toto přirovnání nemá doslovný význam (dogy se neopíjejí), přesto nebo možná i proto spojuje negativní opilost se psem. Na podobné rovině je i spojení *mít chování řeznického psa*, jehož explikaci se nám ve slovnících dohledat nepodařilo, přesto se hojně vyskytuje v úzu a jeho chápání se pohybuje mezi „být nevychovaný, mít nevybíravé chování“ až po „chovat se útočně až agresivně“ (*Prý je to hulvát a má chování řeznického psa!*, *Letušky mi s inteligencí a chováním řeznického psa zakazují číst si na iPhone v letovém režimu*).

Kladnou hodnotu nepřisuzujeme ani doslovným přirovnáním *smrdět jak psí kštiny* s významem „odporně pronikavě páchnout“ (SČFI 1). Ostatně *pes* a **zápach** jsou spojováni i ve více či méně doslovné analogii *smrdět jak(o) pes*, která má na internetu tisíce dokladů (např.: *při opakovaném zapnutí to smrdí jak pes, tu sedačku pořádně vysuš, jinak ti bude smrdět jak pes*), z nichž jsou mnohé na školní mnemotechnickou pomůcku z oblasti chemie: H_2S – *smrdí jako pes* (*há dvě es – smrdí jako pes*).¹²³

A v neposlední řadě dokládá podřazenost všeho, co je *(jako) pes* či *psí*, i spojení *psí život* rovnocenné metaforickému *těžký život*.

6.7.6 Podobné konotace výrazů *prase, kočka, kůň a zvíře*

¹²² Vysvětlení spojení *žít na psí knížku* není jednoznačné. To nejpravděpodobnější by mohlo být: „V Jungmannově Slovníku česko-německém z 19. století je pojmenování *oddací kniha* jako překlad něm. *Trauuungsbuch*. Jako hovorový významový kontrast mohlo být pak vymyšleno pojmenování *psí knížka*, protože *psí* je vždycky znevažující adjektivum: *psí hlas, psí život* atd. Čili po řádném sňatku je pár zapsán v oddací knize, bez něho *žije na psí knížku*.“ Za tuto poznámku děkuji Mgr. Kamile Smejkalové.

¹²³ Tato říkanka má i aktualizované podoby, např.: *ODS – smrdí jako pes* aj.

Podobně negativní obraz jako pes má v češtině prase a většina jeho synonymních pojmenování, ale i u nich by se hypoteticky dalo mluvit o kontextu pozitivním, byť omezeném na několik příkladů: *růžový jako prasátko/selátko, mít se jako prase v žitě* (SČFI 1), *zlaté prasátko*, které můžeme vidět, postíme-li se na Štědrý den, apod.

Provedeme-li srovnání s výrazy *kočka* a *kůň*, nalezneme jejich užití v podobném významu: U kočky jsou to např. *to je pro/na*¹²⁴ *kočku* ve významu „je to zbytečné, k ničemu užitečnému to nevede“ (SČFI 4), *kočku ti dám* ve významu „nedám ti nic“ (Zaorálek, s. 135), projevení lidské nadřazenosti v podobě fyzické konfrontace: *bít kotě, aby se kočka vtípila, dřív než by kočce vymrskal/vyprášil* (Zaorálek, s. 135), *je to, jako když tahá kočku za ocas* (SČFI 4), které slouží jako metafora nepříjemného zvuku či falešného zpěvu.

U koně je to především totéž přirovnání jako u psa: *zkusit/zkoušet jako kůň* (SČFI 1) a podobná: *kopat / rvát se jako koně, dupat jako kůň*. Jsme-li *něčí kůň*, znamená to, že jsme favoritem dané osoby, že nám důvěřuje, ale pokud jsme *vsadili na špatného koně*, nezvolili jsme dobře, investovali jsme čas, úsilí nebo peníze do něčeho, co nám způsobilo ztrátu, zklamalo nás.¹²⁵ Přestože je obraz kočky i koně v češtině objektivně pozitivnější než obraz prasete nebo slepice, a konečně zejména psa, nelze tvrdit, že spadá jednoznačně na jednu stranu opozice *dobrý – špatný, hodný – zlý*. I tak je však škála jejich konotací s něčím nízkým, *ne-lidským* oproti sémantickému poli pojmu „pes“ zcela marginální. Analogické konotace nízkosti a bezcennosti jako pes koncentruje do jisté míry pouze zmíněné prase a nadto zvíře.¹²⁶

6.7.7 Výraz *pes* jako nadávka

Negativní konotace výrazu *pes* se zrcadlí i v tom, že má v češtině rovněž funkci nadávky nebo alespoň přeneseného pejorativního označení člověka. Používání názvů domácích zvířat jako nadávky člověku byl věnován prostor

¹²⁴ Povšimněme si předložek *pro* a *na* s *kočkou* ve srovnání s předložkou *pod* ve spojení *pod psa*.

¹²⁵ Dobře bychom udělali, kdybychom *vsadili na správného/dobrého koně*, takové spojení je spíše aktualizovanou metaforou.

¹²⁶ Např. *zkusit jako / víc než zvíře, žít jako zvíře, chovat se jako zvíře* (SČFI 1).

v kapitole a antropocentrismu a s odkazem na tuto pasáž se nyní zaměříme pouze na *psa*.

V tomto smyslu je zachycen i ve slovníkové explikaci, nejedná se tedy o okrajový výskyt z nespisovné vrstvy češtiny. SSČ uvádí u hesla *pes* jako třetí význam: „bezohledný, krutý člověk“ (u Jungmanna podobně „nestydatý, zlý člověk“), SSJČ vedle tohoto významu obsahuje ještě: „nadávka, dř. zvl. příslušníkům jiného náboženství, národa ap.“. *Staročeský slovník* předkládá explikaci souhrnnou, v níž akcentuje obě složky, špatné rysy lidské povahy i negativně hodnocenou náboženskou příslušnost: „pes, ničema, zloduch (zvl. o hříšníku, nevěřícím nebo kacíři)“. Přenesení pojmenování na člověka souvisí s tím, že pes byl symbolem nečistoty a nízkého, nemorálního chování. Nečistota, připisovaná psu v dřívějších dobách¹²⁷ a v jistých kulturách dodnes, byla významově přenesena i na nečistotu vyznávané víry.

„Od takového chápání psa už není daleko k nadávkám, a tak jsou, opět pod vlivem biblického předobrazu, psy expresivně nazýváni lidé pochybných morálních kvalit, hříšníci, nevěřící nebo jinověrci a kacíři“ (Vajdllová, 2004, s. 140). V úzu dnes najdeme několik tisíc dokladů na nadávky typu *psí synu*, *čubčí synu* aj., nezřídka jedná o překlady (např. z arabského kulturního prostředí) nebo o literární či aktualizovaná užití, ještě obvyklejší jsou tyto nadávky ve slovanském kontextu, např. v ruštině. Nemůžeme je však považovat za vypovídající specificky o české kultuře.

Vedle uvedené lexikální metafory se slovo *pes* objevuje i v přirovnání *být na někoho jako pes* ve významu „jednat, zacházet s někým krutě, pohrdavě a bezohledně“ či „chovat se k někomu přehnaně přísně“ (SČFI 1). I tady nese negativní expresivitu, byť zjemněnou komparativním *jako*. Úsloví *on je pes* a *on je jako pes* se v podstatně nerozcházejí, obě nesou negativní, až hanlivé hodnocení druhého člověka na základě podobnosti s projevy připisovanými psovi.

6.8 *Sranda jak pes* – specifická přirovnání s výrazem *pes*

Výraz *pes* se v češtině stává součástí přirovnání, v nichž pozbyl doslovného významu a jež by při jazykovém rozboru abstrahujícím od pragmatické složky komunikace mohla být nesrozumitelná, např. *to je drahý jak pes*.

¹²⁷ Viz Vajdllová, 2004, cit. v kapitole 6. 7 *Pes jako ten nejnižší člen společnosti*.

Přirovnání v jazyce tvoříme na základě analogií, je to „zpravidla frazém kolokační (řídčeji i propoziční) založený vždy na explikačním vyjádření podobnosti mezi členem různě doplňovaným kontextem a zobecněným a obvykle známým modelem, prototypem určité vlastnosti, činnosti, entity apod., a to na obvykle explicitně vyjádřeném znaku, rysu ap.“ (ESČ, s. 356). Čermák přirovnání charakterizuje jako „frazémy obsahující zpravidla zvláštní a stálý znak jako/jak“ (SČFI 1, s. 8). Hladká ve své stati *Ten je vzdělané jak sviňa (K jednomu moravskému přirovnání)* píše o ustálených přirovnáních, že jejich funkcí je „především zdůraznění, případně též kladné, či záporné zhodnocení srovnávaného znaku,“ a pokračuje: „u některých ... může zdůrazňující a intenzifikační aspekt zcela převládnout, což bývá provázeno jejich významovým vyprazdňováním. Taková přirovnání se objevují ve stále nových a nových kontextech, v nichž začnou vyjadřovat už pouze velkou míru, případně zdůraznění čehokoli“ (Hladká, 1995, s. 240). Jako příklady takových přirovnání uvádí ...*jak(o) hrom*, ...*jak(o) blázen*, ...*jak(o) prase* a moravské ...*jak sviňa*.¹²⁸ Zkoumá poslední uvedené a člení jeho užití na

- 1) doprovázené záporným hodnotícím příznakem (*bolest jak sviňa*),
- 2) s funkcí zdůrazňovací a intenzifikační (*vomáčka vostrá jak sviňa*),
- 3) (dokonce) kladně hodnotící (*borec jak sviňa*), přičemž kladný a záporný hodnotící příznak lze někdy identifikovat pouze na základě intonace (Hladká, 1995, s. 241).

K příkladům jmenovaným Hladkou pak můžeme směle přiřadit i přirovnání ...*jak(o) pes*. Pokud se setkáme s přirovnáním *sranda jak pes*, z interpretace doslovných významů nepoznáme, jestli jde o zábavu velkou či nulovou, dobrou či špatnou apod., většinou přesný význam odvodíme ze situačního nebo jazykového kontextu. Funkce výrazu *pes* je tu čistě intenzifikační.

Spojení *drahý(-ej/-á/-é) jak(o) pes* najdeme na internetu pomocí vyhledávače Google v součtu několik set dokladů.¹²⁹ Čeští mluvčí rovněž užívají další přirovnání, v nichž nese srovnání se psem pouze intenzifikační funkci: *bolet jak(o) pes* (např. *břicho mě bolí jak pes*, *ráno mě nohy bolely jak pes*), *sranda jak(o) pes*, vyskytují se spojení *hnusný(-ej/-á/-é) jako pes* (např. *mrkvovej džus je*

¹²⁸ V českém prostředí se v tomtéž postavení užívá i podoba ...*jak(o) svině*, řídké není ani ...*jak(o) sviň*. K výčtu bychom kromě ...*jak(o) pes* mohli přiřadit i některá spíše aktuální přirovnání ...*jak(o) noha*, ...*jak(o) hovado*, a dokonce i ...*jak(o) debil*. Ani tento seznam nemusí být vyčerpávající, záleží také na individuálním přístupu mluvčího, nářečních prvcích apod.

¹²⁹ Nižší počet dokladů (kolem 50) nalezneme na analogické přirovnání v polštině *drogi(-a/-e) jak pies*, slovenské *drahý(-á/-é) ako pes* má naopak mnohem nižší počet výskytů.

hnusnej jak pes) aj. V každé z těchto kvazianalogií by výraz *pes* mohl být nahrazen některými z výše jmenovaných, např.: *bolí to jak sviňa, sranda jak(o) noha*. Doplňme, že tutéž funkci, ačkoli vymezenou jen na jistý významový okruh, může nést i apelativizované proprium *Alík*, původně typické vlastní psí jméno, srov. internetové doklady *zvracet/blít jak alík, chlastat jak alík, brečet jak alík, slintat jak alík, těšit se jak alík*.

6.9 Kognitivní definice „psa“ – struktura slovníkového hesla

Na základě toho, co nám zkoumání jazykového obrazu psa v češtině v předchozí části práce ukázalo, se pokusme o sestavení struktury slovníkového hesla po vzoru lublinské školy kognitivní lingvistiky. Mohla by vypadat následovně:

Pes je domácí zvíře, které žije s člověkem a bydlí **u domu** svého pána v **boudě**, k níž bývá **přivázán řetězem**. Patří hlavně na **vesnici**, kde se sdružuje s ostatními psy do **smečky**.

Má studený **čumák** a velké, zvláštní uši a **ocas**, kterým **vrčí** radostí. Psi mohou mít rozmanité barvy a typy srsti, podle které je lidé rozeznávají a pojmenovávají. Obvykle je ale **hubený** a může být i **nemocný**.

Pes se projevuje zejména hlasitým **štěkáním**, může ale i **kňučet** nebo **výt** na měsíc podobně jako vlk. Je velmi **mlsný** a nejčastěji žere **kosti**, které mu někdo hází. Potravu si neobstarává, vždy ho **krmí** jeho pán, a i když pes loví, patří jeho úlovek člověku.

Nejobvyklejší činností psa je **hlídání domu** před zloději a **stáda ovcí před vlky**. Může také **honit** a **lovit** zvěř v lese. Pes člověku většinou slouží, ale občas se také obrátí proti němu a může ho **pokousat**. Nejenže **útočí** na člověka, ale často **se také pere s jinými psy či kočkou**, se kterou se velmi špatně snáší, ačkoli mají některé společné vlastnosti. Takové chování může mít příčinu i v tom, že pes bývá **vzteklý** a snadno se rozzlobí.

Pes je v rámci společnosti tím **nejnižším členem**. Pojí se s **bezcenností**, **podřadností**, **nepravostí**, je **vyčleňován** a lidé ho od sebe někdy **odhánějí**. Často je lidmi dokonce fyzicky i verbálně **týrán**, když jej **bijí**, křičí na něj nebo ho zaměstnávají neadekvátně těžkou prací. V důsledku takového jednání bývá **unavený**. Někdy se pes chová **neadekvátně**, **hloupě** nebo i **legračně**, nebo dokonce dělá něco, co by neměl nebo neumí. Protože je závislý na člověku, cítí se někdy bez něj **opuštěný**, a pokud nemá svůj stálý příbytek a přísun potravy, může se **toulat**. Jeho **umírání** je **ponižující a bolestné** a jeho **smrt** je pro člověka **bezvýznamná**.

V přeneseném užití používáme výraz pes o **bezcitném, krutém člověku** nebo také o **pohanovi**.

Pes ale také člověku hodně **pomáhá**. **Zachraňuje lidi** při neštěstích, pracuje s ním nebo může také asistovat smyslově postiženým nebo nemocným lidem. Svému pánu je pes **věrný, oddaný** a může být jeho **nejlepším přítelem**.

V nedoslovných přirovnáních může výraz *pes* zastávat **intenzifikační funkci**.

7. Pes v současnosti

Status psa v dnešní české společnosti se s tradičním jazykovým obrazem psa, plným negativních konotací, diametrálně rozchází. Psi jsou každodenní součástí našeho života, použijeme-li klišé – stávají se právoplatnými členy naší rodiny. Existují hotely pro psy, salony pro psy, psí seznamky, psí hřbitovy, oblečení a kosmetika pro psy, na soutěžích se předvádějí výstavní psi, internet je zaplaven webovými stránkami o psích *mazlíčcích* (např. Česká pojišťovna poskytuje pojištění psů a koček pod názvem *Mazlíček*), *miláčcích* apod. Naše povědomí v tomto směru ovlivňují hlavně média a reklama, vytvářející mediální obraz psa, do nějž patří jak pes – rodinný přítel s týmiž životními potřebami a nároky, jako má člověk, tak pes kálící ve městech na chodníky (z novinových titulků: *Dláždění ulic opět zdobí psí exkrementy*; *Tání sněhu odkrývá psí výkaly*) a nebezpečná šelma útočící na lidi (z novinových titulků: *Pes zabiják řádí na Tachovsku, místní se bojí*; *Obec v jižních Čechách sužuje smečka čtyřiceti psů*). K poslední jmenované představě se vytvořil i mediální fenomén „bojových plemen“, nebezpečných člověku.

Současně s tím, jak je pes stále více polidštěván a jak ztrácí některé aspekty statusu zvířete, se otevírají i otázky, proč se tato propast rozevívá právě mezi psem (a možná ještě kočkou) a ostatními zvířaty. Například projekt fiktivní restaurace DogHeaven nabízející psí maso včetně výkupu psů chtěl vyvolat veřejnou diskusi o obecném rozlišování mezi zvířaty, která jíme, a domácími mazlíčky. Pes byl vybrán jako prototypický zástupce druhé skupiny.

Některé z dnešních náhledů na psa v rámci sociálních vztahů s člověkem dobře ilustrují mezititulky v článku *Máme spolu pejska* uveřejněném v časopise *Psychologie dnes: Víc než jen kamarád, Pes jako nástroj manipulace, Náhradní dítě, Pes jako malé božstvo, Pes v rukou agresora* (Psychologie dnes, s. 20–23). Jen shrňme, že pes už nemusí být jen zvířetem či domácím zvířetem, ale můžeme ho chápat i jako přítele, nebo dokonce jako partnera či dítě.

Pokud bychom strukturu slovníkového hesla koncipovali pouze na základě současného pohledu na psa, jeho mediálního obrazu a obecně sdílených konotací a stereotypů, mohl by vypadat přibližně takto:

Pes je chlupaté domácí zvíře, které má status **člena rodiny** se všemi nároky na **péči o zdraví**, projevované city, bezpečí, pohodlí a **kvalitní stravu** doplňovanou pamlsky. Potřebuje ji proto, aby měl lesklou srst a zdravé zuby. Říkáme o něm, že je to „**nejlepší přítel člověka**“.

Pes je aktivní zvíře, rád si **hraje** a aportuje hračky. Je třeba ho **venčit** a na procházce chodí na **vodítku** a musí nosit **náhubek**. Spí v pelíšku, na gauči nebo v posteli s člověkem.

Slouží lidem v rozličných formách, například vodí slepce nebo **pomáhá lidem** při fyzických i psychických terapiích při tzv. **canisterapii**. Často i s lidmi **pracuje**, zastává různé funkce u policie nebo pomáhá záchranářům. Nejen pro tyto účely by měl pes absolvovat **výcvik**.

Pes ale také **kálí** na chodníky a lidé jeho exkrementy často neuklízí. Dalším negativem psa je i jeho **nebezpečnost**, protože může pokousat člověka, nebo dokonce i zabít dítě. To se týká hlavně tzv. bojových plemen psa.

Uvědomujeme si, že takový příklad je značně absurdní a dal by se různě variovat a aktualizovat, a co je podstatné – většina z něj se týká pouze obrazu psa v českém prostředí utvářeného médií a reklamou, nikoli komplexního jazykového obrazu psa v češtině. Má sloužit jako doklad radikálního posunu konotací spojených s výrazem *pes*. Můžeme zde vyjádřit domněnku, že taková změna je v češtině zcela ojedinělá a ve srovnatelné míře ji zřejmě nelze vysledovat u sémantického okruhu žádného jiného českého výrazu.

8. Závěr

Pokusili jsme se nahlédnout sémantiku lexému *pes* v češtině za pomoci kognitivnělingvistického chápání jazyka polské školy a významových konotací slovních jednotek označujících zvířata, a to zejména zvířata domácí. Postupovali jsme přes analýzu výrazu *pes* v lexikálně-slovotvorném systému po strukturu jazykového obrazu psa v češtině, zakončenou pokusem o vytvoření kognitivní definice po vzoru Bartmiňského *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*.

V celé práci jsme několikrát zmínili, že se *pes* z oblasti zvířat v českém prostředí vymyká. Jeho obraz v češtině vypovídá nejen o kognitivním chápání zvířat z hlediska jazykového antropocentrismu, ale i člověka samého a něčeho „lidského“ vůbec. Jazykový materiál, v němž se výraz *pes* a jeho deriváty objevují, je rozsáhlý a velice variabilní a jeho zpracování nám odkrylo jedinečnou mnohvrstevnatost sémantického pole výrazu. Jeho konotace jsou většinou silně negativní, ale rozeznali jsme i kompaktní skupinu velmi pozitivních konotací (všechny se váží k součinnosti s člověkem), většinou novodobějších nebo alespoň v současnosti sílících, jak jsme mohli vyčíst i ze závěrečné, volně formulované kognitivní definice psa vycházející z jeho mediálního obrazu.

Negativní expresivita výrazu *pes* je provázána s reálným historickým stavem a tak, jak byla po staletí zakonzervována v jazyce, nám dnes může sloužit i k poznání a porozumění, jaké aspekty života, projevy a jednání považovali lidé za nízké, bezcenné, špatné či „nelidské“.

V češtině mnohdy říkáme jedním dechem, že se k někomu chováme *jako k psovi* a že *pes je nejlepší přítel člověka*. A mezi těmito dvěma hraničními body sémantického pole se rozkládá jazykový obraz psa v češtině, který jsme se pokusili přiblížit v této práci.

IV. Použitá literatura:

- ANUSIEWICZ, Janusz (1994): *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.) (2001): *Współczesny język polski*: Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- FLAJŠHANS, Václav (1929): Papeženec... *Naše řeč*, roč. 13, č. 8, s. 169–179.
- GRZEGORCZYKOWA, Renata (2001): *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- HLADKÁ, Zdeňka (1995): Ten je vzdělané jak sviňa (K jednomu moravskému přirovnání). *Čeština doma a ve světě*, č. 4, s. 240–241.
- LAKOFF, George (1987): *Women, fire and dangerous things*. Chicago: University of Chicago Press.
- MAĆKIEWICZ, Jolanta (1999): Kategoryzacja a językowy obraz świata. In: BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.): *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 47–55.
- MACLEOD, Alec (2009): Dog as Self and Other. Comparisons to Canines as a Practice of Dehumanization. *Language and Ecology*, roč. 3, č. 1, s. 1–14. Zdroj: <<http://www.metaphordogs.org/Dogs/downloads/Self%20&%20Other%20revised%209-04-08.pdf>>.
- MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA (1997): Antropocentryzm leksyki „zwierzecej“. In: Grzegorzczkova, Renata – ZARON, Zofia (eds.): *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 71–78.
- MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA (1998): Stereotypy konia przekazywane przez język polski i francuski. *Język a Kultura*, s. 266–271.
- MRHAČOVÁ, Eva (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník I)*. Ostrava : Ostravská univerzita.
- NĚMEC, Igor (1994): Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Slovo a slovesnost*, roč. 55, s. 263–269.
- NOWAKOWSKA, Alicja (2003): Człowiek jak zwierzę. Sfrazologizowane porównania doczasownikowe na podstawie Słownika frazeologicznego języka polskiego. *Język a kultura*, č. 15, s. 97–102.
- PAJDZIŃSKA, Anna (1990): Antropocentryzm frazeologii potocznej. *Etmolingwistyka*, č. 3, s. 59–68.

- PAJDZIŃSKA, Anna (2007 [2005]): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- POKORNÝ, Jan (2010): *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada.
- POŠTOLKOVÁ, Běla (1977): Sémantické kategorie samců, samic a mláďat v odborném vyjadřování zoologickém. *Naše řeč*, roč. 60, č. 4, s. 206–210.
- ŠMILAUER, Vladimír (1938): Substantiva tvořená příponou -ina. *Naše řeč*, roč. 22, č. 8, s. 225–236.
- TOKARSKI, Ryszard (2001): Słownictwo jako interpretacja świata. In: BARTMIŃSKI, Jerzy (ed.): *Współczesny język polski*: Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- ULMANOVÁ, Kateřina (2010): *Vlk jako kulturní konstrukt*. Diplomová práce, vedoucí práce: PhDr. Václav Soukup, CSc. FF UK v Praze.
- VAJDLOVÁ, Miloslava (2004): Tistry, vyžlata i masojedky k ničemuž neužitečné aneb Analýza sémantického pole a čeledi slova pes ve staré češtině. *Naše řeč*, roč. 87, č. 3, s. 136–144.
- VAŇKOVÁ, IRENA (2005): Kognitivní lingvistika, řeč a poezie (Předběžné poznámky). *Česká literatura*, roč. 53, č. 5, s. 609–636.
- VAŇKOVÁ, Irena et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- VRHEL, František (1981): *Základy etnolingvistiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- WASIUTA, Sebastian (2008): Stereotype: A Key Concept of Lublin Ethnolinguistics. *Filologija*. č. 13, s. 149–160. Zdroj: <http://su.lt/new.su/bylos/mokslo_leidiniai/filologija/2008_13/wasiuta.pdf>.
- WIERZBICKA, Anna (1993): Nazwy zwierząt. In: Bartmiski, J. – Tokarski, R. (eds.): *O definicjach i definiowaniu*. Wydavatelství Univerzity Marie Curie-Skłodowské.
- ZIMNOWODA, Joanna (2003): Opozycja homo – animal w ekspresywnych zwrotach językowych. *Język a kultura*, č. 15, s. 103–115.

V. Zdroje:

- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav (1949 [1851]): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: Vyšehrad.
- Český národní korpus. Verze SYN2009pub a SYN2010.
- HALLER, Jiří et al. (1969): *Český slovník věcný a synonymický I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HAVLOVÁ, Eva (2010): *České názvy savců. Historicko-etymologická studie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- HUGO, Jan, VOKURKA, Martin a kol. (2002): *Velký lékařský slovník*. Praha: Maxdorf.
- JUNGMANN, Josef (1989–1990 [1835–1839]): *Slovník česko-německý*. Praha: Academia.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MACHEK, Václav (1997 [1968]): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MARTINCOVÁ, Olga et al. (1998, 2004): *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1, 2*. Praha: Academia.
- Mluvnice češtiny 2 Tvarosloví* (1986). Praha: Academia.
- Naučný slovník zemědělský 6 (p)* (1976). Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- NOVOTNÝ, Michal (2003): *Zákulisí slov*. Praha: nakl. MOTTO.
- OUŘEDNÍK, Patrik (1994): *Aniž jest co nového pod sluncem*. Praha: Mladá fronta.
- PROFOUS, Antonín – SVOBODA, Jan (1951): *Místní jména v Čechách III*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- PROFOUS, Antonín – SVOBODA, Jan (1957): *Místní jména v Čechách IV*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Příruční slovník jazyka českého I–VII* (1935–1957). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- REJZEK, Jiří (2002): *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.
- RYSTONOVÁ, Ida (2007): *Průvodce lidovými názvy rostlin*. Praha: Academia.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV* (2009). Praha: LEDA.
- Slovník nespisovné češtiny* (2009). Praha: Maxdorf.

- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2004). Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého I–IV* (1960–1971). Praha: Academia.
- SMRČKOVÁ, Lea – SMRČEK, Martin (1999): *Kapesní atlas psů*. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Staročeský slovník 15* (1985). Praha: Academia.
- ZAORÁLEK, Jaroslav (2000 [1947]): *Lidová rčení*. Praha: Academia.
- Zlatý věnec* (1984). Praha: Albartor.